

Het levensgebed

Lou Andreas-Salomé over 'de dood van God' en 'de aarde trouw blijven'

Bachelor Thesis Wijsbegeerte deeltijd, 10 ECTS
Leerstoelgroep Filosofie van Mens en Cultuur
Renske Jenneke ter Avest
Studentnummer: 376110
Begeleider: Dr. A.W. Prins
Adviseur: Prof. Dr. L. van Bunge
Aantal woorden: 14834

Nu ben ik stil, en 'k hoor mijn eigen zuchten,
vol van verlangen hijg ik naar wat was,
verlangen is er steeds naar mijn verleden,
waarin hij steeds de eerste was.

't Verlangen knaagt aan mij, 'k ben o zo moede,
wij deelden vele jaren lief en leed,
nu is er enkel nog de stilte,
het leven met 't verleden dat ik niet vergeet.

Blijf bij mij, Heer, in deze donk're dagen,
koester mij met uw liefde, Heer,
sluit Gij mij in uw liefdevolle armen,
praat Gij met mij opdat ik leven leer.

Leven alleen totdat Gij mij komt halen,
en ik bij U mag zijn!
Dat wij hernieuwd weer bij U verder wand'len,
in 't hemelhuis, daar is geen angst of pijn.

Han¹

Grote smarten verlenen ons waardigheid, aangezien ze ons dwingen hen te accepteren. Ze leren ons hen de hand te reiken, - en dat is het meest edele gebaar.

Lou Salomé

---

¹ Dit gedicht vond ik in de nalatenschap van mijn oma en is vermoedelijk afkomstig uit de 'Elisabethbode' of het kerkblad 'Ons contact' (Ontmoetingskerk Rijssen).

Inhoudsopgave

Inleiding.....	4
1. De godservaring.....	6
2. De ervaring van de liefde.....	11
3. De ervaring van de vriendschap.....	14
4. Rilke.....	20
5. Conclusie: de aarde trouw blijven.....	31
Geraadpleegde literatuur.....	33

Inleiding

Binnen een uur zouden ze terug zijn. Lou Salomé en Friedrich Nietzsche bezoeken in de zomer van 1882 de Monte Sacro. Een heilige plek waar ze enige tijd met elkaar willen doorbrengen. H.F. Peters, de biograaf van Lou, merkt op dat deze plek binnen een uur bezichtigd kan worden. Maar ze blijven veel langer weg. Het roept de woede op van Paul Rée en de moeder van Lou is ongerust. De Monte Sacro binnen een uur bezichtigen is wat mij betreft een onmogelijke opgave. De vele kapelletjes doen je stilstaan en langdurig kijken. De heilige Franciscus van Assisi, hij is overal. Fresco's. Beelden. Ze geven een impressie van verschillende episodes uit Franciscus' leven. Wat roept het op? Deemoed. Vroomheid. Medelijden. Mededogen. Was het op de Monte Sacro dat Nietzsche besloot dat hij Lou volledig deelgenoot wil maken van zijn filosofie? Heeft hij met haar gesproken over de slavenmoraal? Over de Übermensch? Hij ziet in elk geval in haar zijn leerling. Zo schrijft Nietzsche in de zomer van 1882 in een van zijn brieven dat hij het liefst ziet dat deze "waarlijk heroïsche ziel" zijn filosofie voortzet: "een erfgename en verderdenkster." (Safranski, 2016, p. 246) Maar deze rol is niet aan Lou besteed. Want hoewel Lou veel ontzag heeft voor Nietzsche 's werk, is er ook de tegenstelling. Lou spreekt in haar autobiografie *Terugblik op mijn leven* haar waardering uit voor "het streven om de eigen emoties van de kennende wil te scheiden, ze zoveel mogelijk van de wetenschappelijke taak gescheiden te houden, ze af te handelen als iets strikt persoonlijks." (Salomé, 1979, p. 91) Nietzsche omschrijft ze daarentegen als een man voor wie "zijn persoonlijke toestand, de diepte van zijn nood, de smeltoven was waarin de kennende wil in haar vorm werd gegoten." (Salomé, 1979, p. 91) In Nietzsche 's werk speelt verbeelding een grotere rol dan zijn waarheden, stelt Lou. En die waarheden hernieuwt en vervangt hij ook voortdurend. Dit doet hij op de grens van waarheid en verdictsel.

Ortameer/Monte Sacro

Vraagstelling

Terug naar de Monte Sacro; naar de zomer van 1882. Deze heilige berg roept mogelijk de vraag op die Lou drie jaar later centraal stelt in haar roman *In den strijd om God*. De koopman staat tegenover de predikant: "Wat bezielt u, dat ge altijd op iets bijzonders, iets buitengewoons moet azen?" (Salomé, 1886, p. 10). Op de Monte Sacro is de onderwerping aan de wil van de Allerhoogste voelbaar, zichtbaar, bijna

tastbaar. Maar het geloof van Lou in de Allerhoogste is dan al tanende. Dit werkt Lou uit in haar roman *In den strijd om God*. De teloorgang van het geloof in God is een thema waar ze van kinds af aan al mee bezig is. Ze besteedt hier later ook veel aandacht aan in haar autobiografie *Terugblik op mijn leven*.

In deze scriptie wil ik ingaan op de vraag wat de teloorgang van het geloof in God doet met het wereldbeeld van Salomé. En niet minder belangrijk: wat komt daarvoor in de plaats en op welke manier geeft zij invulling aan het concept 'de aarde trouw blijven'?

1 De godservaring

“Want de God die op dat gordijn geschilderd was geweest ging niet alleen voor mij, maar in ieder opzicht verloren voor het hele universum”. (Salomé, 1979, p.16) Lou opent haar autobiografie niet met de ervaring van de liefde. Niet met de ervaring van het gezin. En ook niet met de ervaring van de vriendschap. Ze opent met de godservaring: de teloorgang van haar geloof in God. Lou noemt het ook wel een breuk tussen verwachting en bevinding. God is altijd een luisterend oor geweest tijdens de vele verhalen die ze God vertelt voor het slapengaan. Verhalen die ze stevast inleidt met de woorden: “Zoals je weet.” (Salomé, 1979, p.14) Totdat ze God op een zekere avond confronteert met een ‘gruwelsprookje’ waar Lou volledig van ondersteboven is. Waarom is het zo gruwelijk? Omdat het zich voordoet als het raadsel van de vergankelijkheid. Twee mensen (een echtpaar) vragen de knecht van huize Salomé toestemming toegang te krijgen tot het miniatuurhuisje dat midden in de tuin staat. De knecht weigert. Lou wil weten hoe het met deze mensen is afgelopen. Ze is bang dat ze intussen verkleumd en verhongerd zijn. De knecht vertelt dat ze niet weg zijn gegaan. Lou is verbaasd en vraagt of ze nog steeds voor het huisje staan. De knecht vertelt dat ze langzamerhand helemaal veranderd zijn. Dat ze steeds dunner en kleiner zijn geworden. In verval zijn geraakt. In elkaar gezakt. Tijdens het vegen zag hij alleen nog de zwarte knopen van de witte mantel van de vrouw liggen. En de hoed van de man. “En op dezelfde plek lag nog het ijs van hun bevroren tranen.” (Salomé, 1979, p.15).

Lou begrijpt niet dat iets dat zo onomstotelijk aanwezig was zomaar kan wegsmelten. Ze verlangt naar een antwoord; naar een antwoord uit de zwijgende mond van God: “zijn onzichtbare lippen hoefden maar een paar korte woorden te spreken: ‘Meneer en Mevrouw Sneeuw’.” (Salomé, 1979, p.16) Maar God zwijgt. Lou spreekt van een ramp. Want hiermee smelt ook God weg. Hij verdwijnt.

Het verkrumelde universum

Wat doet dit met het wereldbeeld van Lou? Lou merkt op dat het alleen nog maar moeilijker wordt om zich in het reële, het godloze thuis te voelen. Lou blijft verhalen vertellen. Maar niet aan God. Aan zichzelf. De verhalen die ze ontleent aan de indrukken van het leven worden vanaf nu onbeschermd aan de wisselvalligheden van het leven prijsgegeven. De verhalen rustten voorheen in de zachte handen van God. Nu niet meer. Lou raakt vervreemd van God en is dan ook ontzet wanneer ze een gedicht terugleest dat ze ooit schreef:

“Gij stralende hemel boven mij,
Op u vertrouw ik:
Verhinder dat het genot en het lijden hierbeneden
Mij het uitzicht naar omhoog benemen!” (Salomé, 1979, p. 222)

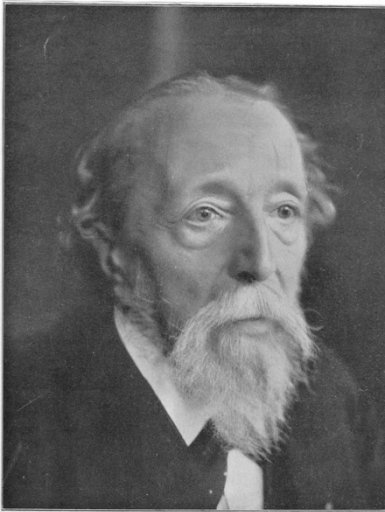
Hoe is het mogelijk dat de mens in staat is iets denkbeeldigs als zuivere werkelijkheid te aanvaarden? Lou wijt dit aan het “onvermogen zich tot de buitenwereld, zich tot dit Buiten-Onszelf (met hoofdletters!), waarvan we geen vermoeden hadden, te bepalen – en datgene dat onszelf niet mede omsluit in zijn volle werkelijkheid te erkennen”. (Salomé, 1979, p. 12) We zijn begrensd en omljnd, niet in alles en bij alles aanwezig; er niet in opgenomen! De alomtegenwoordigheid en onzichtbaarheid van God hindert daarom allerminst. Integendeel, de onzichtbare God medieert tussen de mens en de wereld waarin wij zijn geworpen. Maar Lou kijkt daar nu volledig anders tegenaan.

Het ten onder gaan van het godsbegrip voelt voor Lou “alsof je nogmaals in de wereld wordt neergezet en de nuchtere werkelijkheid nu eens en voor al ervaart zoals zij is.” (Salomé, 1979, p. 22) De spreuk (ontleend aan Goethe) die Nietzsche in Lou’s spreukenkastje aanbrengt geeft dat treffend weer: “Ons het halve ontwennen, om in het hele, volle, schone resoluut te leven.” (Salomé, 1979, p. 21) Lou vraagt zich af hoe en waarin de vroegste geloofsvoorstellingen bij haar hebben doorgewerkt. Het is niets anders dan het verlies van God. Wat blijft over? Een door God verlaten universum. Dit lijkt een negatief resultaat, maar het heeft ook een positieve dimensie. Lou wordt gewezen op de levende werkelijkheid om haar heen. Dit beschouwt Lou als het meest positieve in haar leven. Het resulteert in “een fundamenteel gevoel van onbegrensde lotsverbondenheid met alles wat leeft.” (Salomé, 1979, p. 24)

In den strijd om God

Lou beschrijft de teloorgang van het geloof in God ook uitvoerig in haar roman *In den strijd om God*. Het verwoorden van dit verlies is een lastige opgave. Of zoals Lou het formuleert: “Dergelijke dingen laten zich moeilijk met autobiografische eerlijkheid plausibel maken”. (Salomé, 1979, p. 21)

De Nederlandse vertaling van *Im Kampf um Gott* verschijnt in 1886. De aanleiding tot die vertaling is de aanbeveling van Dr. P.H. Hugenholtz in *Stemmen uit de Vrije Gemeente*. Hugenholtz is de hoofdredacteur van dit tijdschrift. Ook is hij samen met zijn broer P.R. Hugenholtz de oprichter van de Vrije Gemeente te Amsterdam. Wat heeft Hugenholtz met Lou’s roman?

P. H. HUGENHOLTZ J.

Bij P. N. VAN KAMPEN & ZOON, te Amsterdam, ziet het licht:

IN DEN STRIJD OM GOD.

Vrij bewerkt naar het Hoogduitsch van **HENRI LOU.**

Één roy. 8vo deel. Prijs f 2.80.

In de „Stemmen uit de Vrije Gemeente” wijdde Ds. Hugenholtz een uitvoerig artikel aan dezen merkwaardigen roman van eene jeugdige schrijfster, die zich achter den pseudonym van Henri Lou verbergt. Daarin wordt op het belangrijke in de strekking van dit boek gewezen, waarvan de hoofdgedachte geheel uit onzen tijd is gegrepen. Hier te lande zal het stellig, evenals in Duitschland, de grootste belangstelling wekken. (2915)

In het *Algemeen Handelsblad* van 4 februari 1886 is een advertentie opgenomen, waarin de roman van Lou wordt aangekondigd. De hoofdgedachte wordt neergezet als “geheel uit onzen tijd gegrepen.” Hugenholtz schaaft zichzelf onder de moderne richting in de theologie. Zo schrijft hij in het jaar 1879 in het voorwoord van *Stemmen uit de Vrije Gemeente*: “Waarheid is er in de intellectueele en in de ethische, waarheid in de theïstische en in de atheïstische, waarheid in de aesthetische en in de socialistische nuance van de moderne richting...” Deze verscheidenheid is voor Hugenholtz het bewijs dat het aan een officiële dogmatiek ontbreekt. De nadruk ligt

dan ook op de vrije uiting van het individuele gemoeds- en gewetensleven. Kracht vinden uit eigen nadenken en ervaring. Lou doet dit ook in haar roman.

Godsdienstvraag

“Midden in een van de groote vragen die onze tijd beroeren werpt ons de roman (...) De jeugdige schrijfster, die zich achter een geheimzinnig pseudonym verbergt, heeft, er is geen twijfel aan, den strijd, dien zij hier teekent, zelve tot op zekere hoogte gestreden.” Zo opent Hugenholtz zijn voorwoord op de roman *In den strijd om God*. Hij is ervan overtuigd dat Lou de godsdienstvraag die ze centraal stelt in haar roman zelf innerlijk doorleeft heeft. Ze heeft dit buiten zichzelf in een kunstwerk geplaatst. De roman is vanuit een persoonlijke ervaring geschreven. De kanttekening die Hugenholtz plaatst is dat Lou de waarneming van de werkelijkheid daarbuiten niet mee heeft genomen. Dit maakt dat er eigenaardige fouten en zwakheden in de roman geslopen zijn. Het voorwoord is afkomstig uit een uitvoerig artikel dat Hugenholtz in 1885 schrijft in *Stemmen uit de Vrije Gemeente*. Daarin gaat hij ook dieper in op deze ‘zwakheden’.

De hoofdpersoon in Lou's roman is een oude man die terugblijkt op zijn leven. De titel waar de roman mee opent is veelzeggend: *Fragmenten uit de papieren van een eenzame*. De predikantenzoon Kuno is een vrome jongen die een vertrouwelijke omgang met God onderhoudt. Kuno heeft een kinderlijk geloof dat gepaard gaat met volledige verering en toewijding aan het hoogste wezen. Lou betitelt het ook wel als dweperij. De eerste gebeurtenis die bijzonder veel indruk maakt in zijn kinderjaren is een reis naar een in de buurt gelegen gebergte. “Bij den aanblik der grooten bergen greep mij een dolzinnige verrukking aan.” (Salomé, 1886, p.12) De jongen weet te ontsnappen aan zijn begeleiders. De volgende dag vinden ze hem terug, geknield op een heuvel. “Daar breidde ik zwiingend, in onbeschrijfelijke geestdrift, mijn armen uit de naar de ondergaande zon.” (Salomé, 1886, p. 13) Lou lijkt hier een sublieme ervaring te beschrijven. Zo merkt de predikantenzoon later op dat het gebergte geen vreugde, welbehagen of schoonheid oproept. Want naarmate de bergen hoger worden, is het niet meer dan een kale, naakte rotsmassa. Het betekent dat hij juist in zijn hoogste, verhevenste momenten het eenzaamst is. Zijn leven lang.

De eerste twijfel slaat toe. Deze had zelfs al eerder toe kunnen slaan als zijn vroomheid niet zo groot was geweest. Het nadenken zou dan immers eerder ontwaakt zijn. Het denken krijgt in deze periode de overhand. Een nieuw levenstijdperk breekt aan. Het denken wordt neergezet als een vijandig, aan het geloof tegenovergesteld element. Er volgt een uiteenzetting over de betekenis van twijfel voor de innerlijke ontwikkeling. Dit wordt bepaald “door de innigheid, waarmee wij het verlorene liefhadden, en de energie, waarmee wij er ons van losrukten.” (Salomé, 1886, p. 18) Wanneer dit diep gaat, kan de geringste twijfel fataal zijn, beslissend ook. De neiging tot redeneren maakt van de gelovige een ongelovige, een vrijdenker.

Kuno is voor het eerst niet in staat te bidden. Hij zoekt naar God, maar vindt hem niet. Er is een groot verlangen naar God, maar hij wordt zich steeds meer bewust van de onmogelijkheid van Gods tastbare nabijheid. “Ik rees uit de kussens op en greep met beide handen weenend in de donkere leegte.” (Salomé, 1886, p. 21) Een tijd van vreselijke eenzaamheid breekt aan. Een hopeloze strijd tegen duizenden twijfelingen. Het maakt hem ongelukkig en eenzaam. Hij heeft last van gewetenswroeging en raakt vervreemd van God. Hij is de moordenaar van wat voor hem het heiligst en dierbaarst was. Godsmoord! Is er een grotere misdaad mogelijk?

Deze uitspraak verwijst naar een boek van Nietzsche, *De vrolijke wetenschap*, dat in 1882 verschijnt. Nietzsche beschrijft hierin onder andere hoe de 'dolle mens' zijn medemensen duidelijk probeert te maken dat wij God hebben gedood!

“God is dood! God blijft dood! En wij hebben hem gedood! Hoe moeten wij ons troosten, wij moordenaars aller moordenaars? Het heiligste en machtigste wat de wereld tot dusver bezeten heeft, is onder onze messen leeggebloed, – wie wist dit bloed van ons af?” (Nietzsche, 2009, p. 288)

Lou is op dit punt duidelijk beïnvloed door Nietzsche. Dit is ook zichtbaar in een ander werk van Lou. In hetzelfde jaar dat *De vrolijke wetenschap* verschijnt, brengt Lou in de maanden juni en juli enige tijd door met Nietzsche en Ree in Stibbe, op het landgoed van Ree. Hier werkt Lou aan haar *Sententies*, waarin ze onder andere ingaat op onderwerpen als religie, moraal, kracht, smart, grootheid, liefde, vriendschap, hartstocht, de wil en de vrouw. (Gitsels, 1979, p. 1) Ze schrijft deze sententies in een tijd dat ze volop in gesprek is met Nietzsche en Ree. Het is duidelijk dat de sententies een wisselwerking vormen, een uitvloeisel van deze gesprekken. Nietzsche zorgt ook voor correcties en draagt een aantal aantekeningen aan haar op, die opgenomen zijn in zijn *Nagelaten fragmenten*:

“Wie het grote niet meer in God vindt, zal het nergens aantreffen en moet het ofwel loochenen of – scheppen (helpen scheppen).” (Nietzsche, 2006, p. 34)

Gezondheid

Terug naar Kuno. De eerste twijfel wordt in die nacht beslissend. Zijn werkelijke wens komt aan het licht. Zijn ware persoonlijkheid komt bovendrijven. De strijd tussen verstand en gevoel. Het blijkt een crisis die hij door moet maken, om volkomen gezond te worden! Hij maakt zich los van zijn vroegere toestand: het overdrevene en ziekelijke.

Kuno zoekt de grenzen op. “Ik voelde mij aan al wat zondig was verwant en verbonden.” (Salomé, 1886, p. 29) Transgressie! Hij ontwikkelt een grote interesse in moordgeschiedenissen en veroordelingen. Hij zoekt zelfs een plaats delict op. “De kleine godloochenaar zat bij den grooten dief en genoot huiverend van de gedachte hunner wederzijdsche zondigheid.” (Salomé, 1886, p. 30)

Zielsangst. Gewetensbezwaren. Heimwee naar vroomheid. Het gevoel van eenzaamheid. Ze vormen het negatieve resultaat van de vertwijfelingen. Maar dit wordt gaandeweg vervangen door een positief resultaat: nuchtere kalmte. Kuno wil leven uit al zijn macht. Hij wil strijden om zich van de theologie los te maken. Hij wil vooral veel leren en denken! In plaats van theologie besluit hij natuurwetenschappen en filosofie te studeren. Hij wil optreden als strijder van de vrije gedachte. Het godsdienstig gevoel is overwonnen. Hier wordt wel een belangrijke kanttekening bij geplaatst. Zo realiseert Kuno zich op latere leeftijd “hoe het godsdienstig gevoel kan voortleven, ook waar de godsdienstige voorstellingen door het zwaard van denken en onderzoek werden overwonnen.” (Salomé, 1886, p. 43)

Kuno stort zich op zijn studie. Zijn wilskracht houdt zijn hartstochten, zijn jeugdige opwellingen in bedwang. Hij wordt daarom ook wel de 'asceet' genoemd! Er is alleen nog maar het geloof in zijn eigen ik. Hij volgt zijn eigen wil. Desondanks blijft de kern van zijn natuur voor hem verborgen. Een nuchter theoretisch denken wordt hem steeds

meer eigen. Hij wijst elke bemiddeling tussen zichzelf en het door God bezielde idealisme af. Het verstand zal het leven in al haar naaktheid onthullen. Een leven zonder goden. Zonder idealen. Zonder bezieling. Maar: dit levert het gevoel op dat zijn leven iets doods is geworden. Iets nietigs. Hij komt tot de conclusie dat hij in zichzelf de kracht moet vinden: "Hoe nietiger het leven is, des te grooter de mensch, die het weet te adelen." (Salomé, 1886, p. 73)

Hugenholtz

De betreffende jaargang ligt opgeborgen in een magazijn van de UB te Utrecht. Het blijkt nog niet eerder opgevraagd te zijn. 'Voor het eerst gaat het door iemands handen', merkt de bibliothecaris op. Hugenholtz schrijft in jaargang 1885 van *Stemmen uit de Vrije Gemeente* een uitvoerig commentaar op de roman *Im Kampf um Gott*. Het bestaat uit een samenvatting en een aantal kritische opmerkingen. Hugenholtz stelt de vraag wat de schrijfster ons leert. Allereerst dat de roman niet blijft steken bij het bezwijken van het geloof van Kuno. De teloorgang van het geloof in de goddelijke macht door toedoen van verstandelijke bedenkingen. Lou stuurt erop aan dat het moet herleven als "praktisch levensresultaat". (Hugenholtz, 1885, p. 141)

Hiertegenover plaatst Hugenholtz de figuur Jane, Kuno's beste vriendin waar hij mee op is gegroeid. Hugenholtz lijkt meer sympathie te hebben voor Jane. "Zal evenwel dat godsgeloof als een bezielende kracht werken op ons leven, dan moet niets minder dan het ideale, het allerhoogste onze God zijn. Geen mensch kan treden in de plaats van God; niemand minder dan de Oneindige zelf onze diepste zielsbehoeften bevredigen. (Hugenholtz, 1885, p. 141) Hugenholtz concludeert dat dit de waarheid is die Lou in de figuur van Jane uitwerkt. Maar: Jane wordt zelf ook ontrouw aan deze leer. "Ze wil haar een en alles vinden in een mensch." (Hugenholtz, 1885, p. 142) Ze ziet in Kuno haar God. Dit wordt haar ondergang.

Hugenholtz spreekt zijn hoop uit dat Lou hiermee een belangrijke boodschap afgeeft. Tegelijkertijd twijfelt hij daar sterk aan. Tussen de regels door treft hij nevelen van scepticisme aan. Het vertroebelt Lou's blik, aldus Hugenholtz. De God van Lou komt op hem over als een subjectief ideaal, niet als een objectieve noodwendigheid. Dat is een scherpe observatie. Zo laat Lou Kuno mijmeren over het godsdienstig gevoel. Dit gevoel leidt ertoe dat wij onbewust een Godheid vormen uit onszelf. Wij vereren deze Godheid, omdat wij daarin zien wat wij het diepste verlangen. Hugenholtz beschouwt de God van Lou als een dichterlijke schepping van het vroom gemoed, niet als een postulaat van rede en geweten. Vermoedelijk is dit een van de 'zwakheden' waar Hugenholtz op doelt. Binnen de moderne theologie wordt juist een poging gedaan geloof en rede op elkaar te betrekken, terwijl Lou het denken en het gevoel (vroomheid) uit elkaar trekt. In Lou's roman zijn het tegenpolen. En wanneer het denken de overhand krijgt verdwijnt God uit beeld.

2 De ervaring van de liefde

Lou's kinderlijke fantasieën en dromen worden niet langer op God geprojecteerd. Ze worden richting de werkelijkheid gestuurd. Voor het eerst worden de eigenschappen die ze altijd aan de God van de liefde toedichtte aan een mens van vlees en bloed toegeschreven. Bij hem zijn dezelfde alomvattendheid en absolute superioriteit aanwezig. Over wie heeft Lou het hier in haar autobiografie? Het gaat over de Nederlandse dominee Henri Gillot.

Gillot is dominee in de Hollandse kerk te Sint-Petersburg. In de tijd dat Gillot daar preekt bestaat de gemeente voor een groot deel uit 'Ruslui', die oorspronkelijk uit het Twentse dorp Vriezenveen komen. Het is een centrum van cultureel leven. Lou wordt door haar Duitse moeder naar de Hollandse kerk gestuurd om catechisatie te volgen. Daar ontmoet ze Gillot, een man die haar wereld op z'n kop zet. Een God-mens!

Pieter Holtrop deed onderzoek naar de Hollandse kerk. Hij vertelt in een interview in *De Groene Amsterdammer* van 14 oktober 2000 dat de Nevski Prospect vol stond met rijtuigen als Gillot preekte. "Uit alle hoeken van de internationale gemeente ging men bij hem ter kerke. Dan ontvouwde hij in het Duits allerlei moderne theologische ideeën, ontleend aan de filosofen uit zijn tijd."

Links: De Hollandse kerk, Sint-Petersburg, rechts: Henri Gillot

Spinoza! Kant! Schopenhauer! Kierkegaard! Lou maakt via Gillot kennis met deze filosofen en raakt erdoor beïnvloed. Holtrop merkt daarbij op dat Lou van haar geloof afraakt door zijn modernisme.

Wat zegt Lou hierover? Als opvoeder (godsdienstleraar) leert Gillot haar werken aan een heldere verstandelijke ontwikkeling. Hij helpt haar zich voor te bereiden op een studie in Zürich. Hij is meester en instrument tegelijk. Hij weet haar ook tot haar persoonlijkste ideeën te brengen. Maar: de dubbelganger van de goede God wordt verliefd op Lou. Hij doet haar een huwelijksaanzoek. Ze weigert. Vanaf dat moment staat er iemand anders tegenover haar, "iemand die ik onder de sluier van mijn verafgoding niet duidelijk had herkend." (Salomé, 1979, p. 30) Lou is desondanks van mening dat haar verafgoding gerechtvaardigd is geweest. Ze had zijn invloed nodig om beter met zichzelf 'op slag te komen'.

Gillot's theologische bevoegdheden zijn om een andere reden ook erg belangrijk. Zo vertelt Lou dat ze geen eigen paspoort kan krijgen van de Russische overheid. De reden is dat ze uit de kerk is getreden. Ze heeft deze pas nodig om naar Zürich te vertrekken. Gillot helpt haar uit de brand. Hij stelt voor om zelf een inzegeningbewijs voor haar te regelen. Een vriend van hem is dominee in een Hollands dorpskerkje: Santpoort.

“Bij deze wonderlijke plechtigheid, die precies volgens mijn aanwijzingen verliep, op een gewone zondag in de heerlijke meimaand, tussen de boeren van de omgeving, waren we allebei ontroerd: maar nu ging het om onze scheiding – waar ik doodsbang voor was.” (Salomé, 1979, p. 31) Lou beschrijft de slotzin van de inzegening “die bijna als een huwelijksvoltrekking klinkt: ‘Wees niet bevreesd, ik heb je uitverkoren, ik heb je bij je naam geroepen: je bent de mijne’. (Inderdaad is hij het geweest die me mijn naam gaf, omdat hij de Russische – Ljola of Lolja – niet kon uitspreken.” (Salomé, 1979, p. 31)

Zoals God destijds spoorloos verdween, zo verdwijnt ook Gillot plotseling uit haar aanbidding. Toch brengt dit plotselinge einde geen rouw en verdriet met zich mee, zoals bij de verdwijning van God in haar kinderjaren. Integendeel. Het wordt een stap voorwaarts naar vreugde en vrijheid. Het belangrijkste dat Lou leert van Gillot is waarlijk leven! Door zijn toedoen gaat de levenspoort pas echt open. Het laat een jongensachtige daadrand in haar achter. “Want het ‘leven’ was iets dat ik liefhad...” (Salomé, 1979, p. 40) Ze omhelst het met al haar kracht!

Het levensgebed

Na haar belijdenis in Santpoort vertrekt ze met haar moeder naar Zürich. “Dankzij Holland, dat aangename land waar de kerk en de staat strikt gescheiden machten zijn...” (Salomé, 1979, p. 30) Ze gaat religiegeschiedenis en filosofie studeren. In deze periode schrijft ze een gedicht, waarin ze uitdrukking geeft aan de “objectloze gevoelstoestand” waar ze op dat moment vol van is. Het ‘leven’ voelt als iets dat aan haar gelijk is, “een even ondoorgrondelijke existentie als ikzelf.” (Salomé, 1979, p. 40) Alle geestdrift van de jeugd vloeit naar het ‘leven’ toe.

Terug naar *In den strijd om God*. Kuno drinkt op de liefde tot het leven! “Want wie iets waarlijk groots te doen heeft, die wil niet sterven.” (Salomé, 1886, p. 152) Kuno werpt daarbij ook een vraag op. De levensliefde die op dezelfde manier het leven bemint als waarmee zij haar ideaal vereert: waar komt deze tot uitdrukking? Voor Kuno is het overduidelijk. In de persoonlijkheid van Jezus! Jezus ziet Gods vaderlijke liefde die hem vanuit de geopende hemel toeblikt. Maar: hij vindt daarin niet zijn eeuwig en begeerlijk doel. Hij slaakt een kreet vol doodsangst. Hij roept God aan: laat deze beker aan mij voorbijgaan. Hij wil niet sterven. Voor Kuno is dit de diepste waarheid van Jezus’ idealisme. In Jezus’ binnenste is er nog steeds strijd. Een bezielde werkkracht die zich wenst te uiten! Jezus bidt en bedelt om verlenging van zijn bestaan. Kuno hoopt dat hij ook zo zal reageren als de dood hem komt halen. Dat hij dezelfde kreet slaakt als Jezus. Dit zou zijn grootste daad zijn. De kracht in eigen borst zoeken!

Is dit de ultieme daad om de aarde trouw te blijven? Daar lijkt het op. Het korte mensenleven mag niet met een jammerklacht eindigen, stelt Kuno. “Het mag niet wenschen uit te gaan als een druppel zeewater, die, door het toeval voortgestuwd, in het zand vervloeit en daar vergeten wordt.” (Salomé, 1979, p. 154) Het mensenleven zou gelijk moeten zijn aan een druppel, die een lichtstraal opvangt. Een druppel, waarin die lichtstraal weerspiegelt en weerkaatst. Het zou één enkele grote poging moeten zijn om deze zonnestraal vast te houden, een flikkering van licht.

Het gedicht dat Lou in Zürich schrijft krijgt een plek in haar roman. Aansluitend op de woorden van Kuno over de liefde tot het leven opent ze het ‘Levensgebed’:

Gelijk een vriend zijn besten vriend bemint,
Zoo min ik u, gij raadselachtig leven,
Min u bij iedren lach, dien gij mij gunt,
Min u bij iedre smart, die gij kunt geven.

Ik heb u lief in jubel en in treuren,
Zelfs daar, waar gij vernieling mij bereidt:
Met smart slechts laat ik mij uit uw armen scheuren,
Gelijk een vriend uit vriendenarmen scheidt.

Ik grijp u aan met onverdeelde kracht;
Ik wil, door u bezielt aan ‘t hart u prangen.
O laat mij in den strijd, die mijner wacht,
Oplossing van uw raadselen ontvangen.

Nog eeuwen laat mij leven, laat mij denken;
Vast wil ik aan uw borst gesloten zijn, -
En kunt ge mij dan geen geluk meer schenken,
Welaan, - zo geef wat overblijft, - uw pijn.

Het feit dat Lou dit gedicht opneemt in haar roman geeft aan dat de inhoud hiervan belangrijk is. En niet alleen voor Lou, zo zal nog blijken.

3 De ervaring van de vriendschap

Wie is de dominee uit Santpoort waar Gillot bevriend mee was? Lou zwijgt daarover. Het blijkt een lastige zoektocht. Ik overweeg contact te zoeken met de Nederlands-Hervormde kerk te Santpoort. Of het archief van deze gemeente te bezoeken dat in Haarlem blijkt te liggen. Maar dan word ik gewezen op het *Biografisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland*. Ik had het zelf niet bedacht. Wat blijkt? Het is de jongste (half)broer van Hugenholtz: Frederik Willem Nicolaas Hugenholtz! Gillot en F.W.N. Hugenholtz studeerden gelijktijdig theologie in Leiden. Ook waren ze collega's in Zierikzee, totdat Gillot naar Sint-Petersburg vertrekt. Een klein momentje van historische sensatie. Ik ben iets dichter bij het antwoord gekomen op de vraag hoe P.H. Hugenholtz in aanraking komt met de roman van Lou. De roman die Lou schrijft onder een pseudoniem: Henri Lou. Het verwijst naar de voornaam van haar jeugdvriend Henri Gillot. En naar haar eigen voornaam die Gillot voor haar bedacht had vanwege haar moeilijk uit te spreken naam. Henri Lou krijgt de beste pers die ze ooit gehad heeft. En dan te bedenken dat ze dit boek alleen schrijft vanwege praktische overwegingen: het biedt haar de mogelijkheid om in het buitenland te blijven. Lou's familie geeft alleen toestemming als ze een boek schrijft. En wel onder de voorwaarde dat de naam van haar familie niet genoemd wordt.

Lou maakt gebruik van haar notities uit de tijd van Sint-Petersburg. Daarnaast verwerkt ze de niet afgeschreven novelle die ze ooit schreef. De vraag is dus of het terecht is dat Ruth Wolf in haar artikel *Een onbekende brief van Lou Andreas-Salomé* stelt dat deze roman gedeeltelijk gebaseerd is op de denkbeelden van Nietzsche. (Wolf, 1992, p. 150). Nietzsche zelf laat zich hier niet over uit. Wel merkt hij op dat al het formele aan deze roman meisjesachtig is, zo zacht als een vrouw. Dit maakt het des te komischer dat de verteller een oude man is. Maar, Nietzsche schrijft in dezelfde brief, die hij op 15 oktober 1885 schrijft aan Heinrich von Stein, ook dat de kwestie zelf ernstig is: "Und wenn es gewiss nicht das Ewig-Weibliche ist, was dieses Mädchen hin anzieht, so vielleicht das Ewig-Männliche." (Pfeiffer, 1970, p. 362)

Lou moet haar opleiding in Zürich voortijdig afbreken vanwege haar gezondheid. Haar moeder neemt haar mee naar het zuiden voor herstel. Daar trekt ze veel op met Paul Rée. Ze ontmoet hem in Rome bij Malwida von Meysenburg. Ze maken wandelingen door de straten van Rome en voeren levendige discussies. Het brengt ze steeds meer tot elkaar. Ze ontwikkelen allebei een plan. Rée een huwelijksplan. En Lou? Ze zoekt een manier om duurzaamheid te verlenen aan hun contact. In dat plaatje past geen huwelijk. Lou heeft een droom. Ze beschrijft een aangename werkkamer, vol met boeken en bloemen. Aan weerszijden bevinden zich slaapkamers. Er is een vrolijk en tegelijk serieus groepje vrienden aanwezig die tussen Lou en Rée heen en weer lopen.

Er komt veel kritiek op Lou's vrijheidsdrang. Haar moeder zou haar het liefst aan haar haren meeslepen naar Rusland! Maar Lou trekt zich niets aan van de conventies. Ze wenst zich niet te onderwerpen aan het oordeel van anderen. Dit blijkt ook uit een brief die ze aan Gillot schrijft. Hij vindt het maar niks dat ze een dergelijke vrije omgang met mannen onderhoudt. Lou schiet vuur! "Wat heb ik voor den duivel verkeerd gedaan?" (Salomé, 1979, p. 77) Lou verwerpt Gillot's kritiek. Ze geeft zich immers niet alleen maar over aan een fantasie. Ze probeert het plan ook te verwerkelijken. En daarbij gaat het ook nog eens om mensen die Gillot zelf uitgezocht zou kunnen hebben. "Want ze ontploffen bijna van louter intellect en scherpzinnigheid." (Salomé, 1979, p. 77) Lou wil koste wat kost zelfstandig haar eigen leven inrichten. Dus niet: "dit of dat mogen

‘wij’ niet doen, of moeten ‘wij’ eigenlijk zijn. (Salomé, 1979, p. 78) Ze laat zich niet de wet voorschrijven.

“Zelf weet ik alleen maar iets van ‘ik’. (...) Mijn leven moet geen principe vertegenwoordigen, maar iets veel wonderbaarlijkers – iets dat in jezelf zit en dat warm van pure levenskracht is en dat juicht en zich wil uiten.” (Salomé, 1979, p. 78)

Volledige toewijding aan zuiver geestelijke doeleinden! Een tussenfase voor Lou, zoals Gillot suggereert? Geen denken aan. Zou ze het heerlijkste en kostbaarste op aarde op moeten geven voor een ander doel? Moet ze haar vrijheid opgeven? Nee. Dan blijft ze liever in de tussenfase steken: “We zullen wel zien of het overgrote deel van de zogenaamd ‘absolute grenzen’ die de wereld voor ons trekt, geen onschuldige krijtstrepen blijken te zijn!” (Salomé, 1979, p. 79)

Nietzsche

“Mijn beste Lou, uw gedachte van een reductie van de filosofische systemen tot een persoonlijk dossier van hun grondleggers, is echt een gedachte uit het ‘broertje-zusje-brein’.” (Salomé, 1987, p. 9) Deze woorden richt Nietzsche in een brief aan Lou op (vermoedelijk) 18 september 1882, het jaar waarin ze elkaar voor het eerst ontmoeten. Hoe komt deze ontmoeting tot stand? Nietzsche ontvangt een brief van Malwida von Meysenburg. Ze omschrijft Lou als een zeer merkwaardig meisje, en merkt daarbij op dat het erop lijkt dat Lou in het filosofische denken ongeveer tot dezelfde resultaten is gekomen als Nietzsche. Paul Rée heeft daarvoor ook al een brief naar Nietzsche gestuurd waarin hij Lou noemt. De reactie van Nietzsche:

“Breng die Russin mijn groeten over, zo dat enige zin heeft: ik ben hongerig naar dat soort zielen. Ja, ik ga ’s nachts op roof uit – met het oog op wat ik de komende tien jaar wil doen heb ik die zielen nodig.” (Salomé, 1979, p. 230)

In de Sint-Pieterskerk te Rome ontmoet Lou Nietzsche. Hij begroet haar met de woorden: “Vanaf welke sterren zijn wij elkaar toegevalen?” (Salomé, 1979, p. 80). Lou komt in het begin van haar vriendschap met Nietzsche al snel tot de conclusie dat Nietzsche een religieuze aard heeft. “We zullen nog eens meemaken dat hij optreedt als verkondiger van een nieuwe religie, en de discipelen daarvan zullen helden zijn.” (Salomé, 1979, p. 84) Lou concludeert dat ze daar hetzelfde over denken en voelen. Ze plukken elkaar de woorden en gedachten gewoonweg van de lippen! In Tautenburg discussiëren ze eindeloos, soms wel tien uur per dag. Tijdens deze gesprekken belanden ze soms onwillekeurig in de afgronden. Ze komen op punten waar je weleens in eenzaamheid heen klimt om in de diepte te kijken. “Als er iemand naar ons had geluisterd, had hij gedacht dat er hier twee duivels aan het converseren waren.” (Salomé, 1979, p. 85)

Maar zoals al eerder vermeld wenst Lou geen leerling van Nietzsche te worden. Wel wijdt ze later een biografie aan Nietzsche die in 1894 verschijnt. Ze schrijft deze biografie, omdat ze zich eraan stoort dat Nietzsche vaak verkeerd begrepen wordt. De biografie valt bij sommigen in goede aarde, maar wordt ook fel bekritiseerd. Zo meent Elizabeth, de zus van Nietzsche, dat dit boek een totaal verkeerde voorstelling geeft van het wezen en karakter van Nietzsche. En dit geldt nog meer voor de ontwikkeling en leer van Nietzsche. (Klaasesz., 1900, p. 134) Ook in de Nederlandse pers lezen we kritische geluiden, onder andere in het populairwetenschappelijk bijblad van het

tijdschrift *Vragen van den dag*. Daarin wordt in het sterfjaar (1900) van Nietzsche een artikel over Nietzsche opgenomen dat duidelijk gebaseerd is op het werk van Elizabeth. De vriendschap tussen Lou en Nietzsche wordt hier als volgt beschreven: “Doch van welken korten duur was zijn vreugde! Na eenige maanden kwam hij tot de stellige overtuiging, dat juffrouw Lou Salomé hem niet in het ‘t minst begreep, en als zijn discipel, ondanks hare groote begaafdheid, totaal onbruikbaar was.” (Klaasesz., 1900, p. 135)

Terug naar Nietzsche zelf. De zomer van 1882. Wat zegt Nietzsche hierover? Op 9 september 1882 schrijft hij aan Franz Overbeck dat het nuttigste van de afgelopen zomer de gespreken waren met Lou. “Onze intelligenties en smaken zijn ten diepste verwant.” (Salomé, 1987, p. 242). Dit blijkt ook uit zijn grote bewondering voor het ‘Levensgebed’ dat Lou schreef. In de tijd dat ze samen zijn in Tautenberg schrijft ze het uit haar hoofd voor hem op. “Zij liet mij een aangrijpend ‘gebed tot het leven’ achter.” (Salomé, 1987, p. 243) Nietzsche laat het gedicht zelfs op muziek zetten. Hij typeert het als zijn ‘heroïsche muziek.’ Mede dankzij Peter Gast verschijnt het als ‘Hymnus an das Leben’ in 1887. Het wordt gecomponeerd voor gemengd koor en orkest en heeft nog steeds een bereik.

Lou heeft in haar biografie over Nietzsche een brief van Nietzsche opgenomen als voorwoord. In deze brief gaat hij in op haar ‘Levensgebed’ dat hij op muziek wil laten zetten. Het feit dat Lou haar biografie met deze brief begint, geeft opnieuw aan dat het ‘Levensgebed’ voor Lou belangrijk is. Ook voor Nietzsche, zo blijkt: “Dat zou dan zo’n smal paadje zijn, waarover wij beiden *te zamen* het nageslacht bereikten – andere paden voorbehouden.” (Salomé, 1987, p. 9)

Waarom is het ‘Levensgebed’ zo belangrijk voor Nietzsche? Hij licht dit toe in zijn *Ecce Homo* dat in 1888 verschijnt. In dit boek blikt hij onder andere terug op de geschiedenis van de *Zarathustra*. Hij schrijft *Zarathustra* in een periode waarin het tragische pathos, zoals Nietzsche het noemt, in hoge mate in hem aanwezig is. In die tijd verschijnt de ‘Hymnus auf das Leben’, een niet onbetekenend symptoom voor zijn toestand op dat moment. Nietzsche benadrukt dat de tekst niet van hemzelf is: “Het is de verbazingwekkende inspiratie van een jonge Russin met wie ik toen bevriend was, juffrouw Lou von Salomé.” (Nietzsche, 2011, p. 95) Waarom kiest Nietzsche dit gedicht uit? En waarom bewondert hij het zo? Het gaat Nietzsche vooral om de laatste woorden van het gedicht: ‘Rest je geen geluk meer om aan mij te geven, welaan! Dan heb je nog je pijn...’ Dit getuigt volgens Nietzsche van grootheid: “De smart geldt niet als verwijt aan het leven.” (Nietzsche, 2011, p. 95) Het slot is voor Nietzsche vooral de vertolking van zijn *amor fati*, concludeert Lou dan ook. (Salomé, 1979, p. 227). En wat maakt dat het voor Lou zo belangrijk is? Voor Lou drukt het vooral uit dat zij “het door het verlies van God ‘gedepriiveerde’ leven nog geheel wilde omhelzen.” (Salomé, 1979, p. 227).

Smart in *In den strijd om God*

Rudolph, de broer van Kuno, herhaalt nog eens wat Kuno hem ooit verteld heeft: “Maar wee hem, die het toppunt zijner wenschen en plannen niet in een vrij gekozen ideaal doel, dat hij met alle kracht tracht te verwezenlijken, maar in een verlokkelijk, onuitvoerbaar droombeeld zoekt. (...) Want zoals niets ons meer staalt en versterkt dan een verheven doel, waarnaar wij van ganscher harte streven – zoo ook ontzenuwt ons niets zoozeer als een ingebeelde roeping, die nooit een waarachtig

levenwekkende, een vormende kracht in ons kan worden.” (Salomé, 1886, pp. 164-165)

Kuno wijdt zijn leven aan de wetenschap. Zijn denken en voelen staan in het teken hiervan. Een huwelijk met Margherita zou dit uiteindelijk in de weg hebben gestaan. Het zou ten koste zijn gegaan van zijn studie, een studie die rust en eenzaamheid vereist. Het allerhoogste is voor hem de eerbied voor het grootste ideaal dat hij op aarde heeft gevonden: de waarheid. Kuno ontwikkelt gedachten over de godsdienstzin. Hij is de mening toegedaan dat het niet langer nodig is om theoretische gronden te vinden voor het godsdienstig gevoel. Maar wat wel nodig is: de eigenaardige levenswaarheid daaruit overnemen. (Salomé, 1886, p. 199)

Waarom kan onze wereldbeschouwing een ideale factor ontleenen? Het denken heeft Kuno geen antwoord gegeven. Wat bracht hem dan wel tot een antwoord? Het leven! “Een leven is noodig geweest om hem vrijmachtig en zelfstandig uit het diepste vanuit mijn eigen persoonlijkheid te doen geboren worden.” (Salomé, 1886, p. 200) Lou legt het antwoord bij de ervaring! De vlam van de bezieling wordt niet opgewekt door het geloof. Het wordt opgewekt door wrijving. Het wordt ontstoken door de worstelstrijd van het leven. Het is een resultaat van strijd! Kuno merkt daarbij op dat het godsbegrip niet uitsluitend een overwonnen these moet zijn. Het moet de diepste praktische waarheid van het leven worden. Door alle tweestrijd heen moet de innerlijke harmonie teruggevonden worden, het ware karakter.

De bevrijding van Kuno begint met gebondenheid. Gebonden zijn aan een door zijn hart gekozen ideaal. Zijn hoogste vrijheidsgevoel ligt in vrijwillige onderwerping. “Het is een ‘ja’ zeggen op wat voor u noodwendig is, omdat gij zijn moet wie gij zijt.” (Salomé, 1886, p. 252) Zijn vrijheid is de onderwerping aan wat hij wil.

Kuno mijmert verder. Wat is de grootste overwinning van de godsdienstige kracht? Het stelt ons in staat smart te aanvaarden. Het goed te keuren en haar als bondgenoot de hand te reiken wanneer dit ons beter tot het doel voert. Dit is voor Kuno het heroïsme van de godsdienst. Dat het doet willen wat noodzakelijk is. Het gebukt gaan onder de smart wordt opgeheven door zich erboven te verheffen. Daarmee maakt hij de smart aan zich dienstbaar. “De verhevenste en moedigste verhouding tot het leven is die van het te bekampen om den wil van een grooten zaak, om den eed, door ons gezworen aan het vaandel van wat wij als ons hoogste vereeren.” (Salomé, 1886, p. 254)

Gezien Nietzsche's grote bewondering voor de laatste strofe van het 'Levensgebed', moet de overpeinzing van Kuno over smart hem aangesproken hebben. In het 'Levensgebed' wordt de pijn ook omarmd. Tijdens mijn zoektocht naar de receptie van de werken van Lou Salomé in Nederland stuit ik in Delpher op een interessant artikel uit *NRC Handelsblad*. Het artikel gaat over twee uitgeverij Oosterbeek die in 1978 een Lou Salomé genootschap hebben opgericht: T. Gitsels en R. Chamuleau. Hoe is het mogelijk dat ik dit niet eerder heb gezien? Ros stelt de vraag waarom dit genootschap in het leven is geroepen. De twee uitgeverij van de Bosbespers zijn van mening dat het historische waarheidsgehalte van de publicaties rondom de overleden Lou Salomé in 1937 twijfelachtig zijn. Daarnaast is er ook de angst dat feministische groeperingen haar zullen annexeren. Het zal een nog valser beeld kunnen opleveren. Gitsels is van mening dat Lou meer was dan de legendarische vriendin van Nietzsche, Rilke en Freud (op Rilke en Freud zal ik later ingaan). Wat Lou dan wel was? Dat wordt

toegelicht in de reeks Geschriften van het Lou Salomé genootschap in Nederland. Daarin wordt ook afgerekend met “de Readers-Digestachtige fantasie” van de biograaf H.F. Peters. (Ros, 1979, p. 8) Deze kritische noot lijkt terecht, aangezien veel ingevuld wordt door Peters dat aan zijn rijke inlevingsvermogen lijkt te zijn ontsproten.

Op Boekwinkeltjes.nl tref ik een aantal publicaties van het genootschap, waaronder een gedicht van Lou: ‘An den schmerz’. Gitsels leidt het in. Nietzsche maakt in juli 1882 een afschrift van dit gedicht. Hij is er erg van onder de indruk. Dit blijkt uit een brief van Nietzsche aan Peter Gast. Gitsels heeft een fragment uit deze brief in zijn inleiding opgenomen. Nietzsche beschrijft hierin wat dit gedicht met hem doet: “Het hoort tot de dingen, die een grote macht over mij uitoefenen; ik heb het nooit zonder tranen kunnen lezen: het klinkt als een stem, waarop ik sinds mijn kinderjaren gewacht en gewacht heb.” (Gitsels, 1978) Toch lijkt de betekenis die Lou en Nietzsche aan dit smartgedicht geven niet hetzelfde te zijn. Zoals we al eerder zagen bij het ‘Levensgebed’. Nietzsche leest het ‘Levensgebed’ in de context van zijn *amor fati*. Lou schrijft het in de context van haar verlies van God, dat haar desondanks het leven doet omhelzen.

Gitsels formuleert het zo: “De ‘Schmerz’ van Lou Salomé dient evenwel beschouwd te worden tegen de achtergrond van de poging van een 21-jarige vrouw om zich te ontworstelen aan conventie en familie, die van de 37-jarige Nietzsche als een soort noodlot. (Gitsels, 1978) Het draait bij Lou in de eerste plaats om de worsteling, de strijd, zoals deze ook wordt beschreven in haar roman *In den strijd om God*.

Aan de Smart

Wie kan jou ontvluchten, die jij te pakken hebt,
Als je hem met je ernstige blik hebt gekooid?
Ik zal eens ontsnappen als je mij in je macht hebt,
Dat jij slechts verderft geloof ik nooit!
Door elke hoek van het bestaan dien je te gaan,
En niets blijft door jou onberoerd op de aarde:
Een leven zonder jou – dat is een mooie waan,
Maar toch – jou te ervaren heeft zeker wel waarde!
Ik weet zeker, je bent geen fantoom van de nacht,
Jij komt de geest tot sterkte manen:
De strijd is het, die de grootsten hun roem heeft gebracht,
De strijd om het doel te bereiken langs onbegaanbare banen.
Daarom vraag ik, of jij me, Smart, geen werkelijk inzicht geven kan,
In plaats van geluk en lust: dan ben ik werkelijk groot,
Kom, laat ons dan vechten man tegen man,
Kom dan, al is het ook een strijd op leven en dood –
Neem dan bezit van het hart zijn diepste grond,
Van het diepste binnenst van het leven,
Elimineer de droom van het geluk en wat ik aan leugens vond,
Elimineer al wat ons dwarsboomt in ons streven,
De ware overwinnaar van de mens zul je niet zijn,
Al toont hij dat hij de minste is geweest,
Misschien stort hij ineen, maar altijd zul je zijn:
De sokkel van de echte grootheid van de geest.

Van God tot God

De oude man zit achter zijn schrijftafel en blikt voor de laatste keer terug op zijn leven. Er was vrees. Hoop. Lijden. Maar zijn innerlijke kracht blijft bewaard. Onaangevochten. Uit het graf verheft zich een scheppende, worstelende geest in vernieuwde grootheid. Hij heeft geen rust in de ouderdom gevonden. Smartelijk, maar ook scheppend, leeft de onrust van de geest in hem voort. Hij heeft het leven overleefd. Het maakt dat hij eeuwig zou willen voortleven. Voortleven om te kunnen werken en denken – van eeuwigheid tot eeuwigheid.

Het krijgslied van zijn leven is opgelost in een hymne, waarin zelfs de meest storende wanklank zich omzet in een gebed. “Zoo klonk het door de borst van den knaap, toen hij nog bad en droomde aan het hart van zijn God.” (Salomé, 1886, p. 260) En zo klinkt het nog steeds. Want hoe banger en ernstiger de mens strijd voert in het worstelkamp van het leven, des te krachtiger worstelt de geest zich vrij. Tot zelfbewustheid en zelfoverwinning. “Des te meer vormt zich het leven door zijn geweldigste slingeren en wisselingen en scheuringen heen tot een opgaan van God tot God.” (Salomé, 1886, p. 260)

Alleen gestorven. In stille eenzaamheid. De dode ligt op zijn bed. Het hoofd enigszins naar achteren geworpen. Een hand krampachtig om het laken geklemd. Als een kampvechter die in het midden van de strijd is geveld. De bleke mond is vast gesloten. De witte tanden op elkaar geklemd. Een beeld van ongebroken kracht. De smart van de laatste worsteling. Hij heeft tot het laatst geworsteld met de dood. “De fiere trekken hadden zich niet verzacht; het was als had de dood ze aangeraakt, juist toen een groote gedachte zegevierend uit deze nu gesloten oogen had gelicht.” (Salomé, 1886, p. 262)

De Monte Sacro. De zomer van 2016. Kapel XVII. Ik kijk door de smeedijzeren spijlen naar een beeld van Franciscus van Assisi. De geest van Franciscus wordt verwelkomd door de drie-eenheid, het koor van engelen en de heiligen. In de nacht van de derde op de vierde oktober van het jaar 1226 sterft hij. Ik verwacht overgave, of in elk geval bevrijding te zien. Een rust die op hem neerdaalt. Maar eerder meen ik een gepijnigde blik te ontwaren. Ik verwonder mij hierover. De beschrijvingen van Jezus' en Kuno's doodstrijd in Lou's roman doen mij hieraan terugdenken. Ik vraag mij af of Lou hier ook heeft gestaan. En even speel ik met de gedachte dat ze op deze plek tot een omgekeerd christendom komt. Dat ze zich hier bedenkt dat een eeuwig leven in het hier en nu verkozen zou moeten worden boven een hiernamaals. Trouw te willen blijven aan de aarde! Maar dit is speculatie.

Franciscus van Assisi, Monte Sacro

4 Rilke

“O Lou, wanneer ik erin slaag een gedicht te maken, is daarin veel meer werkelijkheid dan in iedere relatie of voorkeur die ik ervaar; waar ik schep, ben ik waar, en ik zou de kracht willen vinden om mijn leven geheel op deze waarheid te funderen, op deze oneindige eenvoud en vreugde die mij soms gegeven is.” (Rilke, 1990, p. 147) Deze woorden richt Rainer Maria Rilke aan Lou in een brief die hij schrijft op 8 augustus 1903. Rilke gaat in deze brief in op zijn worsteling met de onmogelijkheid twee levens te leiden: het leven van de werker, de kunstenaar en het dagelijkse leven. “Wij zijn niet gemaakt om twee levens te hebben.” (Rilke, 1990, p. 144) Het dagelijkse leven, waarin de verhouding tot de ander (partner, kinderen, etc.) prominent aanwezig is, omschrijft Rilke als iets waar voortdurend opgaven uit voortkomen. Elke relatie dringt verplichtingen op. Er zijn mensen die het geluk en de grootte van het leven hieruit halen, “en van daaruit tot zichzelf groeien.” (Rilke, 1990, p. 144). Voor Rilke lijkt dit niet weggelegd, daar hij niet bestemd is om in groepen te leven, maar eerder ten diepste eenzaam is. Uit de reactie van Lou op deze brief blijkt dat Lou zich deels van deze benadering distantieert. Lou beaamt dat het onmogelijk is om het leven geheel op te lossen in de kunst, maar het gaat erom de levenservaring kunstzinnig te verwerken en meester te worden. (Rilke, 1990, p. 153) Dit deed Lou ook in haar roman *In den strijd om God*, waarin ze ook ingaat op de rol van de kunstenaar.

Kuno is in gesprek met Jane. Hij wil achterhalen wat haar levensopvatting is, haar liefdesopvatting. Hij probeert een reactie uit te lokken door te stellen dat er twee soorten mensen zijn: de sterken en de zwakken. De sterken bouwen uitsluitend op zichzelf, heffen het hoofd fier omhoog. De zwakken daarentegen knielen, aanbidden en idealiseren. Zij vestigen hun hoop op een hogere macht. Dit is de godsdienstige mens. Hoe verder we teruggaan in de tijd, hoe meer we ontdekken dat de mens geneigd is zich te verlaten op bovennatuurlijke machten en hiervoor te buigen. Hoe verlichter de mens wordt, hoe meer de mens zijn bijgeloof verliest. Kuno pleit voor de sterke mens. Hij bewondert de trotse kracht die al deze illusies onder de voet durft te lopen. Jane erkent dat verering en bewondering een grondtrek is van het menselijk karakter, maar ziet dit niet als een zwakheid. Integendeel. Het is ons voorrecht, onze enige grootheid. Jane ziet de liefde niet als iets waarbij je de ogen sluit voor de gebreken van een persoon of een geloof. De echte liefde probeert juist door te dringen in het zielenleven van hen die zij bemint (geestelijke verwantschap en medegevoel). “Beminnen is niets anders dan zich elkander volledig openbaren, dan een oplossen van alle raadselen, een doordringen in alle verborgenheden.” (Salomé, 1886, p. 98)

Jane stelt dat wie bemint dieper ziet. Wie bemint ziet meer dan anderen en kan er daarom ook een hogere betekenis aan geven. Die hogere betekenis hoeft niet per se betrekking te hebben op een hogere macht. Het kan ook in iets anders aanwezig zijn. Het gaat om het hoogste punt waarop een mens kan komen te staan, wanneer de belofte die in hem zit vervuld wordt. Ieder mens heeft zijn eigen grootheid, ideale bestemming. Dit kan door dwalingen en invloeden van buitenaf verstoord worden. De liefde heeft hem lief in zijn eigen ideaal, in dat wat hij zal worden, naarmate hij het beste in zichzelf weet te verwezenlijken. Oftewel, de blik van de liefde doet het voorwerp dat hij treft tot een hoogte rijzen. We kunnen ons maar aan één enkel ding volledig toewijden. In één ding opgaan en voor één ding ondergaan. Dit kan een persoon zijn, een denkbeeld, een beroep of een kunst, etc. “Zij slaat slechts den grooten blik in het diepst van zijn binnenste. Daarom kan zij hem zien in zijn idealen staat, als dat wat hij wezen kon, zelfs nadat hij door noodlottige omstandigheden, door

beklagenswaardige dwalingen aan zichzelf ontrouw is geworden en nog slechts de caricatuur van zijn vroeger, zijn waarachtig beeld vertoont.” (Salomé, 1886, p. 100) Kuno heeft zijn twijfels. Is het namelijk niet zo dat het lastig is de liefde voor een waar ideaal te onderscheiden van een willekeurig idealiserende verbeelding? Het blijft een geloof, een voor waar houden van iets dat alleen in een fantasie bestaat. Iets wat je zelf in het aanbeden voorwerp legt.

De kunstenaar

Jane werpt de kunst op als voorbeeld. Ze trekt een vergelijking tussen de vrouw en haar liefde en de betrekking tussen de kunstenaar en zijn kunst. De kunstenaar ontvangt openbaringen van zijn kunstwerk, onthullingen van zijn idealen. Idealen die het resultaat zijn van zijn scheppende fantasie! Maar dit ideaal komt in het kunstwerk nooit zo mooi en tastbaar tot werkelijkheid. Toch komt de ware aard van de kunstenaar hierin tot zijn recht, de openbaring van zijn genie. Zo is het ook met de blik van de liefde. Het voorwerp waarop het is gericht, daarvan weet zij wat het nog niet is. Zij kent de geheime betekenis. Simpelweg, omdat zij hem beter kent dan de onverschillige menigte! Het zijn geen voor waar gehouden onverschillige denkbeelden.

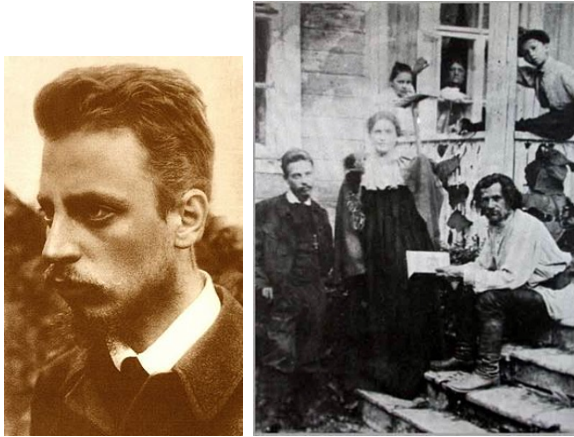
De kunstenaar zelf grijpt in: de bevriende graaf van Kuno en Jane. Scheppingskracht ontleent de kunstenaar aan zijn fantasiebeelden, dat klopt, stelt hij. Maar, hij voegt hier een belangrijk element aan toe: leven en werkelijkheid komen hieruit voort. De kunstenaar verwerkelijkt het immers! “Door zijn kunst schept hij de waarheid als ’t ware uit zijn dromen.” (Salomé, 1886, p. 102) Jane beaamt dit, maar zij voegt hieraan toe dat de kunstenaar in staat moet zijn aanbedend en bewonderend voor de openbaringen van het schone de handen te vouwen. De scheppende kracht komt hieruit voort. Het gaat om een volkomen opgaan in het onderwerp, in datgene wat wij uit het diepst van ons hart verkiezen. Iets dat ons overweldigt! Iets wat uit je eigen gedachteleven ontstaat is een voorrecht van de mens. Dit voorrecht gaat zelfs boven God, die in tegenstelling tot de mens niets hogers boven zichzelf kan scheppen.

Met Rainer

Rilke ontmoet Lou in München in het voorjaar van 1897. Ze komen met elkaar in contact via de schrijver Jakob Wassermann. Rilke kent het werk van Lou, en stuurt in de periode vooraf aan hun ontmoeting anoniem verschillende gedichten naar haar. Later leest hij haar ook gedichten voor, waaronder de “Christus-visionen”. (Salomé, 1979, p.114). Rilke studeert filosofie en kunstgeschiedenis aan de universiteit van München. Hij wil graag in contact komen met Lou, omdat hij zich herkent in haar opstel ‘Jesus der Jude’. Lou’s interpretatie van de persoon Jezus is net als die van Rilke onorthodox. Dit blijkt uit haar afwijzing van Jezus’ goddelijke afkomst, zijn middelaarsrol en gerichtheid op het hiernamaals. (Rilke, 1993, p. 126) Dit laatste werkt Lou ook uit in haar roman, waarin ze de nadruk legt op de doodstrijd van Jezus: hij klampt zich vast aan het leven en is niet gericht op een hiernamaals.

Rilke maakt al snel deel uit van Lou’s leven. Ze ontwikkelen een plan om een reis te maken naar Rusland. Voor Lou is het een terugkeer naar haar wortels, voor Rilke een nieuw avontuur. De eerste reis (1899) naar Rusland maken ze gedrieën: Rilke, Lou en haar man Friedrich Carl Andreas. De tweede reis (1900) maken Lou en Rilke samen. Lou doet hier uitvoerig verslag van in haar autobiografie. Rilke is een groot liefhebber van de Russische literatuur. Zo vertolkt Dostojevski voor Rilke de diepten van de menselijke ziel en het is Tolstoi die de Rus belichaamt, vanwege zijn indringende beschrijvingskunst. Wat trekt Rilke zo aan in schrijvers als Tolstoi en Dostojevski? Hij

is vooral onder de indruk van de realistische beschrijvingen van armoede, deemoed, liefde en God. Dit komt bijvoorbeeld naar voren in de roman *Arme mensen* van Dostojevski. Het gaat Rilke daarbij niet alleen om de schilderingen van het Russische volk, het land, de natuur, maar ook om de persoon van de schrijver, de kunstenaar achter het werk. (Merks, 1979, p. 30)

Links: Rilke in 1900, rechts: Rilke, Lou en Drosjin, zomer 1900

Rilke gaat niet alleen naar Rusland voor de grote schrijvers. Hij ziet in elk “boertje” dat ze tegenkomen een synthese van eenvoud en diepzinnigheid. Lou vindt het overdreven, maar tijdens een bezoek aan het Trjetjakowmuseum in Moskou krijgt hij gelijk. Ze staan met een aantal boeren voor een schilderij dat ‘Grazend vee’ heet. (Salomé, 1979, p. 120)

“Koeien! Dat kennen we nou wel! Wat kunnen die me schelen?”, merkt een van de boeren op.

“Deze hier zijn geschilderd, omdat je wél iets met ze te maken hebt. Omdat je ze moet liefhebben, of ze je iets kunnen schelen of niet, snap je?”, zo wijst een andere boer hem terecht.

Rilke staart de boer aan en roept verrukt uit: “Jij weet het!” (Salomé, 1979, p. 120)

Rilke hoopt in de landschappen en de mensen van de Wolga datgene te vinden waar hij zo naar verlangt. Lou en Rilke brengen enige tijd door in een boerenhut, de izba: “Steeds weer gebeurde het ons wat er gebeurde als we in alle vroegte op de drempel zaten, de samowar dampend voor ons op de grond, en vrolijk naar de kippen keken, die nieuwsgierig van de naburige hutten kwamen aantrippelen, alsof ze ons persoonlijk hun eieren wilden aanbieden voor bij de thee.” (Salomé, 1979, p. 121) De boerenhut staat voor Rilke voor een rustplaats, een plaats om een ogenblik adem te halen. Daar verlangt hij naar. Lou stelt dat Rilke dit nodig had om *het zijne* te kunnen volbrengen. (Salomé, 1979, p. 121). Rilke treft een volk met een geschiedenis dat bestaat uit lijden en armoede. Toch is het ook een volk dat in zijn wezenlijke aard berusting met vertrouwen weet te combineren. Mogelijk is dit inherent aan het boerenbestaan. Het leven komt zoals het komt. Rilke heeft dan ook grote bewondering voor de Russische dichter Drosjin. Achter Drosjin’s gedichten ziet hij zijn kunstenaar, zijn Godmens-type opduiken. (Merks, 1979, p. 25) Bij Drosjin wordt de aardgebondenheid plastisch. Dit is

zichtbaar in Drosjin's meeleven met het landschap, zijn meedeinen in het ritme van de jaargetijden. "Deze dichter hield niet op boer te zijn." (Merks, 1979, p. 26)

Lotsverbondenheid met alles wat leeft! Lou beleeft dit samen met Rilke op een zeer indringende manier tijdens hun Ruslandreis, zoals bij de weide in het avondlicht bij het dorp Kresta-Bogordskoje. Ze nemen samen de indrukken in zich op, "alsof er een gebeuren van buitenaf op de ziel toeschrijft, dat als het ware objectief is geladen met datgene, waarmee men het anders pas vanuit de eigen ontvankelijkheid verrijkt." (Salomé, 1979, p. 145) Lou lijkt zich vooral te laten leiden door het gevoel dat iedere bestaanssituatie gelijk is aan elkaar. Niet alleen als het gaat om mensen, maar zelfs het stof van de sterren wordt hierbij betrokken. Het gaat om de eerbied voor de massa van haar bestaan zelf, die zij met ons deelt, door net als wij te 'zijn'. (Salomé, 1979, p. 25) Oftewel: "Als iets 'is', omvat het altijd de massa van al het bestaande, alsof het alles was. Is het vuur van de saamhorigheid denkbaar zonder dat haar eerbied eigen is, al zou het maar in de onzichtbaarste, ondoorgrondelijkste oergrond van onze gevoelens zijn?" (Salomé, 1979, p. 25)

Ook Rilke verlangt ernaar op te gaan in de opgedane indrukken. Hij wil zich geknield laten opnemen in iedere indruk afzonderlijk, zodat hij het tot poëtische verwoording kan voltooien. Het object voor zijn kunst is God zelf, en daarmee bedoelt Lou niet de God die ze (en ook Rilke) verloor, maar "het abstract nameloze aan gene zijde van alle bewuste ikgrenzen." (Salomé, 1979, p. 125) Lou doelt op het door God-omvat-zijn. Het gaat dus niet om God als zodanig.

Er zijn nog meer parallellen tussen Lou en Rilke. Zo wil ook Rilke afrekenen met zijn jeugd en zijn ouderlijk huis. Hij probeert dit onder andere tot uitdrukking te brengen in zijn novelle *Ewald Tragy* (1898). (Rilke, 1993, p. 134) Rilke laat zich hierin ook beïnvloeden door Nietzsche. In het nawoord van het *Florentijns dagboek* lezen we dat Rilke in zijn verhaal 'Der Apostel' (1896) de nadruk legt op de "temmende, knevelende werking van het christendom op de ontplooiing van de krachtige geest". (Rilke, 1993, p. 134) Rilke zegt hier later in zijn *Florentijns dagboek* (een reisverslag dat Rilke schrijft aan Lou in 1898) het volgende over: "Zolang deze God leeft, zijn wij allen kinderen en onmondig. Hij moet eenmaal mogen sterven. Want wij willen zelf vaders worden." (Rilke, 1993, p. 41)

De dingen

Rilke is vooral betrokken op een object, zoals ook zichtbaar wordt in de anekdote over het schilderij 'Grazend vee'. Hij lijkt daar tegelijkertijd een angst voor te hebben op het moment dat hij merkt dat de hymnische ervaring in conflict komt met de hymnische vormgeving hiervan. Angst is er vooral als Rilke er niet in slaagt voor een indruk de volmaakte vorm te vinden. In die periode komt ook de discussie naar voren of Rilke moet proberen toegang te krijgen tot de wereld en de mensen, in plaats van de symbolen, waarmee hij probeert de droom van het onzegbare onmiddellijk te betrappen en bezingen. (Salomé, 1979, p. 149) Rilke is voor Lou nooit zo bewonderenswaardig en groots geweest als in deze periode. Het is de last van zijn innerlijke problematiek die Lou naar Rilke trekt. Ook hier is het de strijd, de worsteling die centraal staat. Voor Lou is dit belangrijk: de smart! De strijd die uiteindelijk zal leiden tot de grote ontwikkeling die Rilke nog door zal maken. Gevechten die voor Lou al lang overwinningen zijn geworden, zoals Rilke schrijft in een brief aan Lou in zijn *Florentijns dagboek* op 6 juli 1898:

“Jouw snaren zijn rijk; en hoe ver ik ook mag gaan – *jij bent altijd weer vóór mij*. – Mijn gevechten zijn voor jou al lang overwinningen geworden, daarom ben ik soms zo klein tegenover jou; maar mijn nieuwe overwinningen behoren ook jou toe en daarmee mag ik jou begiftigen.” (Rilke, 1993, p. 121)

Er ontstaat bij Rilke vrees voor “object-verliezen” in het leven en een nog grotere angst om verzwolgen te worden in het Niets. (Salomé, 1979, p. 126) Lou stelt dat daarom het mens-zijn en het dichterschap met elkaar in botsing moeten komen om het probleem ‘God’ te overwinnen: “het mens-zijn als levende onmiddellijkheid van het ontvangende Zijn, het dichterschap als poging dit Zijn scheppend te bekrachtigen.” (Salomé, 1979, p. 126) Het probleem dat hierbij opduikt is dat Rilke blijkbaar heeft geleerd dingen te maken uit angst, doodsangst. Dit komt vooral in de periode naar voren als hij in Parijs verblijft. Lou noemt het ook wel de angst voor psychische armoede (de angst om niet te kunnen scheppen, mislukt te zijn als kunstenaar, wat de kracht van een scheppingsdaad in zich heeft). Het brengt hem tot wanhoop.

Dit wordt doorbroken door de ontmoeting met Rodin in 1902. Lou noemt het ook wel een bevrijding. De beeldhouwer schenkt Rilke de realiteit zoals ze is. Een realiteit zonder vervalsing door de gevoelens van het subject. Rodin leert Rilke hoe hij vruchtbaar scheppen en leven met elkaar kan verenigen. Hij leert hem dingen te maken die niet als toevlucht bedoeld zijn voor zijn angst. Rodin wil dat hij dingen maakt met een open oog voor het “modèle” dat hij onder handen heeft. (Salomé, 1979, p. 129) Lou merkt hierbij op dat Rodin Rilke de complete objectwereld schenkt. En dat niet alleen. Rilke weet dankzij Rodin ook zijn fantastische uitwassen te bedwingen, zijn ziekelijke hypersensitiviteit. Rilke leert hier artistiek afstand van te nemen. Dit is niet gemakkelijk voor Rilke stelt Lou. Het ligt niet bepaald in de aard van Rilke een fundamentele reserve tegenover de aanschouwelijke werkelijkheid aan te nemen, waarbij het ding centraal komt te staan en niets betrekking mag hebben op hemzelf. (Salomé, 1979, p.130)

Rilke is vol bewondering. Hij omschrijft Rodin in een van zijn brieven als een aandachtige kijker. Datgene wat Rodin bekijkt en met zijn blikken omgeeft is op dat moment het enige voor hem. Tijdens zijn Rodin-periode schrijft Rilke twee prachtige essays: de monografie *Auguste Rodin*. Lou krijgt deze essays ook onder ogen en laat daar een psychologische analyse op los. Ze concludeert dat zijn Rodin-studie op het breukvlak staat tussen het eigene en het vreemde, en dat het tegelijkertijd een onderdrukken en omwoelen van dit eigene bevat. Daarbij plaatst ze een kritische kanttekening, namelijk dat dit niet terugkomt in Rilke’s eigen werk. (Rilke, 1990, p. 148) Rilke beaamt dit, en concludeert dat hij niet het vormen van Rodin moet leren, maar hem vooral moet volgen in de diepe concentratie ter wille van het vormen! “Werken moet ik leren, werken, Lou, dat ontbreekt me zo!” (Rilke, 1990, p. 150) Het stoort Rilke dat hij zo weinig weet van de bloemen, van de dieren en van de eenvoudige processen waarin het leven als een volkslied opstijgt. Rilke neemt zich voor beter te kijken, te bekijken met meer geduld en betere concentratie. (Rilke, 1990, p. 153)

Het gaat om focus. Lou tematiseert dit ook in haar roman. Kuno heeft zijn verlangen naar kennis als hoogste doel gesteld. Dit staat in eerste instantie nog tegenover andere verlangens, maar dit weet Kuno om te buigen naar volledige toewijding. Hij richt zich uitsluitend op dit ene voorwerp en in de liefde hiervoor wordt het terrein van de werkzaamheid gevonden, en de rust. Wat is hiervoor nodig? Kuno moet eerst volledig

tot zichzelf komen om zo tot een grote zelfontwikkeling te komen. Dit kan alleen onder de voorwaarde dat hij zijn eigen ik volledig vergeet. Zijn aanleg brengt hem hier niet toe, zoals dat ook bij Rilke niet lukt. Wat is hier dan wel voor nodig? Het leven! Ook hier benadrukt Lou opnieuw dat het gaat om de smart en de vertwijfeling van het leven!

Om jezelf volledig te kunnen vergeten in een gedachte, kunst of mens moet er sprake zijn van een gevoel van verering en liefde die boven jezelf uitstijgt: zelfvergetelheid! Het godsdienstige in ons is de vrijwillige toewijding aan datgene waartoe onze diepste aanleg ons drijft. (Salomé, 1886, p. 137) De gelovige werpt gedwongen zijn blik naar boven, naar de blauwe hemel. De vrijdenker zal daarentegen in de harde worsteling van het leven hooguit een klein strookje blauwe lucht veroveren, een enkele lichtstraal die zijn bestaan verheldert. Maar dit wordt tenminste aan niemand onthouden die eerlijk worstelt en strijdt!

Malte

Rilke geeft woorden aan zijn strijd in de roman *Het dagboek van Malte Laurids Brigge* (1910). Een belangrijk thema dat steeds terugkeert is de omschrijving van angst, waaronder de doodsangst: "Waarom zou ik het doen voorkomen, of die nachten er niet waren geweest, waarin ik opleef uit doodsangst en mij vastklemde aan de gedachte, dat zitten tenminste nog iets levends had: dat doden niet zaten." (Rilke, 1951, p. 138) In zijn jonge jaren krijgt hij een klap en wordt hij uitgemaakt voor lafaard wanneer hij toegeeft aan zijn angsten. Zijn angst had toen nog geen waarde, maar Malte heeft nadien geleerd te vrezen met de werkelijke angst. De angst die alleen nog maar groter wordt als de kracht toeneemt die hem verwekt. Alleen in de angst kunnen we ons een voorstelling maken van die kracht. De kracht hierachter is onbegrijpelijk voor ons, vijandig ook. Toch gelooft Malte dat het *onze* kracht is! Al onze kracht! Kracht die nog te sterk is voor ons. Wat het meest van onszelf is, daar weten we het minst van. (Rilke, 1951, p. 139) Malte probeert zich in te denken hoe de hemel ontstaan is, en de dood. Dit komt doordat wij ons kostbaarste bezit van ons vervreemd hebben. We hadden eerst nog zoveel andere dingen te doen, door al onze bedrijvigheid was het bij ons niet veilig. Nu we verder zijn in de tijd herkennen we ons eigendom niet meer en zijn we ontsteld over zijn grootte. "Zou het niet zo kunnen zijn?" (Rilke, 1951, p. 139)

Malte wordt wel beschouwd als een alter-ego van Rilke. De roman wordt dan ook vaak gezien als autobiografisch. Lou plaatst hier haar kanttekeningen bij. De roman dankt haar bestaan indirect aan de Rodin-periode, waarin Rilke leert zich van het hypersensitieve en situationele af te wenden. (Salomé, 1979, p. 132) Lou vindt het dan ook onterecht dat dit werk gezien wordt als een van Rilke's subjectiefste uitingen. Rilke wordt hier zelf object en komt daardoor tot een objectievere houding tegenover zichzelf te staan. Rilke wil zich juist van Malte, dit toegepaste zelfportret, onderscheiden. Hij probeert er afstand van te nemen, vooral als het gaat om Malte's ondergang. Lou haalt een brief aan van Rilke die hij schrijft vanuit Slot Duino. Hij blikt in deze brief hierop terug:

"Misschien had ik dit boek moeten schrijven zoals men een mijn ontsteekt; misschien had ik heel ver weg moeten springen op het moment dat het af was. Maar ik hecht waarschijnlijk nog te veel aan eigendom en ben niet in staat onmetelijk arm te zijn, hoewel dat waarschijnlijk wel mijn belangrijkste taak is." (Salomé, 1979, p. 133) Het ontroert Lou hoe Rilke hieraan werkt. Hij doet dit met een overtuigende zakelijkheid. Het lijkt alsof hij zijn rijke lyriek vraagt de vleugels af te leggen en met

beide benen op de grond te blijven. Lou constateert dat Rilke zichzelf juist daarom een nieuwe pure vreugde bij het schrijven toestaat. Het draait niet langer om zelf geliefd te worden, maar zelf absoluut overgegeven te zijn. Het gaat niet om een religiositeit die zichzelf zoekt, maar om een eerbiedig van zichzelf afzien, waardoor de vervulling onopzettelijk gevonden wordt. Oftewel, de armsten zijn het rijkst! Het thema van de “arm-rijksten” is een grote stimulans geweest voor het schrijven van *De elegieën van Duino*. (Salomé, 1979, p. 134) Lou haalt de eerste elegie aan, waarin Rilke spreekt over de verlatenen:

“Zij, je bent er haast jaloers op, die verlaten zijn, die je zo veel meer vond liefhebben dan de bevredigden.” (Rilke, 2006, p. 29)

Rilke richt zich in de jaren waarin *De elegieën van Duino* ontstaan steeds meer op de liefhebbende en later ook op de daadkrachtige mens. Rilke brengt in de eerste elegie Gaspara Stampa, een Italiaanse dichteres uit de zestiende eeuw, in herinnering. Zij raakt haar geliefde kwijt:

“Moet deze oudste der smarten ons niet eindelijk vruchtbaarder worden? Wordt het niet tijd, dat wij liefhebbend ons van de geliefde bevrijden en het trillend doorstaan: zoals de pijl standhoudt tegen de pees, om in de afzet, verdubbeld, *meer* te zijn dan zichzelf. Want blijven is nergens.” (Rilke, 2006, p. 29)

Werkelijke levenshouding

Lou beschrijft een gesprek met Rilke in haar tuin. Het gaat over de passies van de minnende. Vaak wordt dit aan misleiding ontleend: “de scheppende kracht van het hart moet des te machtiger en vruchtbaarder schijnen, naarmate hij minder door zijn object gelegitimeerd lijkt.” (Salomé, 1979, p. 134)

Rilke roept uit: ‘Ja, te mogen scheppen als een uitbarsting van de scheppende kracht *in jezelf* en je daardoor te kunnen bewijzen in de meest grandioze verrichting van het mensdom, gelijk zulke geliefden het doen!’ (Salomé, 1979, p. 135)

Lou benadrukt dat de schepping van de kunstenaar verwijst naar een Zijn dat boven persoonlijke objecten uitgaat. Juist daaraan ontleent de kunstenaar zijn scheppingsdrift. Ze vraagt zich af waaraan Rilke ten prooi viel, zodra hij hierdoor in de steek werd gelaten. Het Zijnde had op dat moment geen weet van hem, het had hem ook niet nodig. Nee, Rilke had het nodig! Hij had het nodig om weet van zichzelf te hebben. (Salomé, 1979, p. 135) Wat lag er op de bodem van de vertwijfeling? De huiveringwekkende zekerheid dat het wezenlijkste van de mens Rilke hem over het dichterlijk woord heen naar de ervaring, naar de levensopenbaring deed grijpen. Hierin zou hij tot vredige rust komen. Alles hing hiervan af, wilde er een volgende creatieve periode aanbreken. Vandaar de juichkreet toen de *De elegieën van Duino* spontaan doorbraken: “Ze zijn! – ze zijn!” (Salomé, 1979, p. 135) Rilke beschouwt *De elegieën van Duino* als een verdere uitwerking van de grondgedachte dat “het in een bodemloze leegte hangende leven onmogelijk is.” (Rilke, 1978, p. 131) In *De elegieën van Duino* wordt het leven vanuit dat vertrekpunt weer mogelijk. Rilke komt tot de conclusie dat aanvaarding van het leven en aanvaarding van de dood een en hetzelfde zijn. Lou omschrijft het als een opgenomen worden in de gelaatloze God. Opgenomen als in het aanschijn van het volledige leven. In ons gebed worden we niet verhoord, maar wordt

ons slechts de overweldigende heerlijkheid én vreselijkheid getoond. Hierin vindt de dichter Rilke rust.

Lou probeert zich de mensen voor te stellen die Rilke's werk voor zich hebben liggen (op dit moment hier *De elegieën van Duino*): “dan denk ik met een schok aan de medevreugde van de herscheppende lezers, die een leven welks nood en strijd in deze heerlijkheid, dit prachtige voor hen gemaakte leven is uitgemond, wel dankbaar moeten prijzen.” (Salomé, 1979, p. 139)

Lou voegt hieraan toe dat de kunstenaar Rilke zelf de grootmoedige wordt die al het doorleefde ongeluk hiervoor prijst. In *De elegieën van Duino* aanvaardt Rilke plechtig zijn vertwijfelingen. Het geheim van de ontvanging in de geest zegt geen nee tegen de samenhang van het vreselijke met de schoonheid. Dat Rilke al eerder speelt met deze gedachte blijkt uit een citaat dat Lou aanhaalt uit het *Stundenbuch*:

“Onderga alles: schoonheid en verschrikking.” (Salomé, 1979, p. 139)

Beproeving

Geen nee zeggen tegen de samenhang tussen schoonheid en verschrikking! Dit komt ook naar voren in een brief die Rilke schrijft aan zijn vrouw Clara Westhoff op 19 oktober 1907. Rilke herinnert zijn vrouw in deze brief aan een aantekening uit *Het dagboek van Malte Laurids Brigge*. In deze passage gaat Rilke in op een gedicht van Baudelaire: “Een kadaver”. Dit gedicht heeft bijgedragen aan de ontwikkeling naar het zakelijk zeggen van de dingen die huisvesten in het verschrikkelijke. Of zoals het Rilke het formuleert: “Eerst moest het schouwen van de kunstenaar zichzelf zo ver overtroffen hebben dat het ook in het verschrikkelijke, op het oog slechts weerzinwekkende het zijnde kon zien, dat met al het andere zijnde *geldigheid* heeft.” (Rilke, 1998, p. 49)

“Ja! Ook jij zult zo zijn, na 't laatste sacrament,
Jij die de kroon draagt van het schone,
Wanneer je tussen bloeiend gras en botten bent
Geborgen waar de wormen wonen.” (Baudelaire, 2012, XXX p. 91)

Het is de kunstenaar niet toegestaan zich af te wenden van welke existentie dan ook! Het gaat om de uiterste mogelijkheid van liefhebben: “Het eenvoudige leven van een liefde die de proef doorstaan heeft, die zonder zich daarop te beroemen op alles toetreedt, zonder geleide, onopvallend, zonder woorden. Het eigenlijke werk, het geheel van overgaven, alles begint pas na deze overwinning...” (Rilke, 1998, p. 50)

Rilke legt de nadruk op de beproeving. Malte vertegenwoordigt voor hem dit inzicht, hij noemt het daarom ook wel het boek van dit inzicht:

“Maar hoezeer is dat wat ons overkomt uit één stuk, in wat voor verwantschap staat het een tot het ander, heeft het zich ter wereld gebracht, groeit het op en wordt het opgevoed tot wat het is, en wij hoeven er in feite slechts te *zijn*, maar eenvoudig, maar nadrukkelijk, zoals de aarde er is, zich overgevend aan de jaargetijden, licht en donker en geheel in de ruimte, in niets anders verlangend te rusten dan in het net van invloeden en krachten waarin de sterren zich veilig voelen.” (Rilke, 1998, pp. 50, 51)

De Lente

Er is geen enkele andere persoon over wie Lou zo genegen schrijft als Rilke. Het hoofdstuk over Rilke heet niet voor niets 'Met Rainer'. De andere personen over wie ze eveneens liefdevol schrijft, brengt ze onder in 'De ervaring van de liefde' (Gillot) en 'De ervaring van de vriendschap' (Rée en Nietzsche). Het verwijst naar de ervaring van het leven dat voor Lou onmisbaar is voor haar geestelijke ontwikkeling: levenservaring.

In het nawoord van Lou's autobiografie legt Ernst Pfeifer uit wat Lou onder 'ervaring' verstaat. Het is niet de optelsom van het persoonlijk ervaren, integendeel. Het 'Ik' is hier slechts onmisbaar voor de kennismaking van de 'grond'. Daarmee wordt datgene bedoeld wat dit specifieke leven constitueert en als niet af te bakenen grootheid draagt. Pfeifer stelt dat zulk een 'ervaren van het leven' van religieuze aard is. Hij neemt die term ruim, namelijk als ervaring van een totaal-bepaald wezen door de laatste oorsprong. Dit ontleent hij aan een uitspraak uit haar oudere jaren: "Mij mag alles overkomen wat maar mogelijk is – ik verlies nooit de zekerheid dat er achter mij armen zijn open gespreid om mij te ontvangen." (Salomé, 1979, p. 237) Pfeifer concludeert dat Lou in haar autobiografie geprobeerd heeft de doorgronding van de afzonderlijke processen te beschrijven, alsook de verbondenheid met alle processen in de 'grond' van een zich in hen openbarend levensmysterie. (Salomé, 1979, p. 237)

In het hoofdstuk 'Aanhangsel, 1934' gaat Lou in op de maand waarin Lou en Rilke elkaar ontmoeten: april. De maand waarin alle vier seizoenen samenkomen, "met ijzerkleurige sneeuwluichten als in de winter, en dan weer een gloeiende zon, of herfstige stormen, die de vochtige grond niet met vergeelde bladeren, maar met talloze knophulsels bedekken, - en weet men niet voortdurend de lente in deze grond aanwezig, nog vóór men haar ziet?" (Salomé, 1979, p. 141)

Waarom is Lou jarenlang Rilke's 'vrouw' geweest? Omdat hij voor haar *het werkelijke* was: lichaam en mens voor het eerst onscheidbaar een, met alle onbetwifelbare waarachtigheid van het leven zelf. Lou heeft het hier niet over twee complementaire helften die elkaar zochten: het overrompelende geheel herkende zich huiverend in het onbevattelijke geheel! (Salomé, 1979, p. 141)

De eeuwige Lente, Rodin (1884)

Wat Lou en Rilke gemeen hebben is de poging om elke indruk recht te doen, zoals al eerder zichtbaar werd tijdens de Ruslandreis. Het 'gebed' dat in Rilke opsteeg moest een onvergetelijke openbaring blijven. Alles waarmee Rilke in aanraking kwam werd erdoor omspannen. Het bleef iets concreets waarvan Rilke's aanraking het goddelijke onthulde dat eraan werd onttrokken. Lou heeft het hier over de totaalervaring.

Zoals al eerder vermeld benadrukt Lou dat de last van Rilke's innerlijke problematiek haar vooral naar hem toetrok. De rijping van Rilke ging ten koste van absolute dieptepunten. Dit bewonderde Lou in Rilke. Tegelijkertijd rukt het haar weg van Rilke, van de werkelijkheid die hij in het begin voor haar was geweest toen ze nog met elkaar samenvielen tot één gestalte: "Wie zal het duister van de intimiteit en de laatste afstand tussen twee mensen doorgronden!" (Salomé, 1979, p. 150)

De tiende elegie

In de laatste elegie lezen we hoe Rilke al het doorleefde ongeluk prijst en zijn vertwijfelingen, dat staat vast voor Lou, aanvaardt. De woorden die Rilke hiervoor gebruikt doen denken aan het 'Levensgebed' van Lou. Hier komen Lou en Rilke weer 'samen':

De tiende elegie

Dat ik ooit, aan het eind van het grimmige inzicht,
jubel en roem mag toezingen aan instemmende engelen.
Dat van de helder aangeslagen hamers van het hart
niet één verzaakt door slappe, weifelende of
springende snaren. Dat mijn stromende gelaat
mij stralender mag maken; dat het onopvallende wenen
mag bloeien. O wat zullen jullie, nachten, verdrietige,
mij dan lief zijn. Dat ik jullie, ontroostbare zusters,
niet dieper geknield aanvaardde, niet in jullie losgemaakt haar
mij er vrijer aan overgaf. Wij, verkwisters van smarten.
Hoe wij ze van te voren overzien, in de treurige duur,
of ze nooit ophouden misschien. Toch echter zijn zij
ons winterbestendig loof, onze altijdgroene maagdenpalm,
één der tijden van ons innerlijk jaar -, en zijn niet tijd
alleen -, zijn plek, nederzetting, legerstee, grond, woonplaats. (Rilke, 2006, p. 81)

Lou komt al op jonge leeftijd tot dit inzicht. Haar roman *In den strijd om God* blijkt een belangrijk werk waarin ze dit uitvoerig thematiseert. Het 'Levensgebed' dat ze deelt met Nietzsche en later ook opneemt in haar roman laat overduidelijk parallellen zien met de tiende elegie. Zo verwijst de "altijdgroene maagdenpalm" in de tiende elegie naar de doorleefde smart als eigenlijke zin van ons bestaan. Rilke bezingt hier dat hij de smart van het leven heeft doorstaan. Het doorleven van die smart mondt zelfs uit in roemen! (Rilke, 2006, p. 100)

Freud

"Kon ik maar duizenden jaren leven en denken, giet uw hele inhoud in mij over! Hebt gij geen geluk meer over om aan mij te geven – welaan – dan hebt gij nog uw pijn..." (Salomé, 1979, p. 225)

In een van de laatste hoofdstukken van Lou's autobiografie komt Lou terug op deze laatste strofe van het 'Levensgebed' aan de hand van een anekdote: een herinnering aan Freud. Het is 1912, Lou's psychoanalytische studiejaar bij Freud. Vooraf aan een van de ontmoetingen met Freud is de 'Lofzang op het leven' van Nietzsche in zijn handen gekomen (het in Zürich geschreven 'Levensgebed' van Lou dat Nietzsche op muziek had gezet). Lou merkt op dat het niet goed in de smaak valt bij Freud. Hij heeft een voorkeur voor nuchterheid en moet niets hebben van deze enthousiaste overdrijvingen. Freud leest de laatste strofe vrolijk voor, vouwt het blad dicht en slaat ermee op de leuning van zijn stoel:

"Nee! Hoor eens, daar pas ik voor! Voor mij zou een fikse koppige verkoudheid al ruimschoots genoeg zijn om me van zulke wensen te genezen!" (Salomé, 1979, p. 172)

Jaren later gaat Lou opnieuw met Freud in gesprek hierover. Ze brengt het ter sprake, omdat ze op dat moment gekweld wordt door de gedachte aan alle vreselijke, zware, pijnlijke jaren die Freud had doorgemaakt (kaakkanker). Het waren jaren waarin zijn omstanders, waaronder Lou, de vraag onder ogen moesten zien hoeveel het leven nu nog van menselijke krachten kan vergen...

"En toen gebeurde er iets dat ik zelf niet begreep, dat ik met geen geweld meer kon bedwingen, iets dat aan mijn trillende lippen ontsnapte en rebelleerde tegen zijn noodlot en martelaarschap:

'Dat wat ik ooit eens opgewonden heb uitgekraamd... dat hebt u werkelijk gedaan!'" (Salomé, 1979, p. 173)

Uit een brief van Freud aan Lou blijkt dat Freud zich heeft verwonderd over Lou's boosheid en verdriet over zijn ziekte:

"Ik ken je niet zo. Ik zal niet zeggen dat ik je altijd een gelaten type vond, maar je stond wel altijd boven alles en iedereen, terwijl je je nu laat kennen als iemand die zich door woeste verontwaardiging laat meeslepen. Waarom? Omdat ik een stap naar voren heb gezet op het pad dat ons allen uit het bestaan leidt?" (Roiphe, 2017, p. 87)

5 Conclusie: de aarde trouw blijven

Niemand kan de smart ontvluchten, zo schrijft Lou in haar smartgedicht. We zijn geneigd terug te deinken voor alles wat smartelijk is, maar er is niets op aarde dat onberoerd blijft door de smart. En daar blijft het niet bij. De ervaring van de smart heeft ook waarde. Het sterkt de geest! De strijd die geleverd wordt, daar gaat het om! Niet het geluk, niet de lust! Nee, het inzicht in wat het leven is: schoonheid én verschrikking.

“Elimineer de droom van het geluk en wat ik aan leugens vond,
Elimineer al wat ons dwarsboomt in ons streven,
De ware overwinnaar van de mens zul je niet zijn,
Al toont hij dat hij de minste is geweest,
Misschien stort hij ineen, maar altijd zul je zijn:
De sokkel van de echte grootheid van de geest.”

De laatste zinnen uit het smartgedicht van Lou tonen evenals het ‘Levensgebed’ parallellen met de tiende elegie van Rilke. Lou ziet de smart als de sokkel, de drager van de echte grootheid van de geest. In de tiende elegie wordt de smart in andere bewoordingen eenzelfde ‘plek’ gegeven: legerstee, grond, nederzetting, woonplaats.

Het gaat hier niet om een verkondigingsdrang, zoals Lou ‘de aarde trouw blijven’ van Nietzsche interpreteert. We moeten bovenal onze wil tot kennis blijven dienen (Lou vindt dit in de dieptepsychologie van Freud), zonder te vervallen in de droom van het geluk, de leugens. Oftewel, zonder toedekking. Tegelijkertijd zien we dat Lou de geheimenissen van het leven in acht houdt, het leven als een geschenk aanvaardt.

In de monografie *Nietzsche* gaat Gilles Deleuze uitvoerig in op de eenheid van leven en denken: iets wat we volgens Nietzsche zijn vergeten. Wij kennen alleen nog maar voorbeelden van een denken dat het leven beteugelt. Het denken dat tot taak kreeg het leven te oordelen, er hogere waarden tegenover te stellen, zoals het goddelijke. We meten het leven af aan deze waarden, met als gevolg dat het ingeperkt, veroordeeld wordt. (Deleuze, 1999, p. 24) Zo zal Lou haar jeugd ervaren hebben als we het plaatsen in de context van de christelijke dogma’s waarmee ze opgroeit. Ze worstelt zich hiervan los en vanuit die ervaring ontwikkelt ze een nieuw perspectief op het leven. De doorleving van deze strijd doet haar met een andere blik naar de wereld kijken. Bij Lou komen leven en denken samen: “Het leven wakkert het denken aan en op zijn beurt bevestigt het denken het leven. (Deleuze, 1999), p. 24) Het gaat om levenservaring!

De eerste ervaring die Lou in haar autobiografie omschrijft is de ervaring van een verdwijning. Onze geboorte dwingt ons afscheid te nemen van de eenheid waarin we geborgen waren: we zijn niet langer ongescheiden en onafscheidelijk van een ander Zijn. Met onze geboorte worden we een restdeeltje van die eenheid. Vanaf dat moment moeten we leren ons staande te houden tegenover de buitenwereld. Vanuit onze universele volheid belanden we in een leegte. De eerste herinnering is dan ook een hevige schok: we kampen met een verlies van wat er nu niet meer is, maar leven wel verder met de wetenschap dat het er nog had moeten zijn. We verlangen hiernaar terug. Er is een kloof tussen twee werelden die twee vormen van bestaan van elkaar scheidt. Dit maakt de aanwezigheid van een bemiddelende instantie nodig: de schoot van God.

Het verlies van God illustreert Lou met het gruwelijke sprookje over het echtpaar dat toegang vraagt tot het miniatuurhuisje in de tuin. Zij verdwijnen als sneeuw voor de zon. Het sprookje verwijst naar het raadsel van de vergankelijkheid. Voor Lou betekent dit een nieuw ervaren van de oerschok: een bewust ontwaken tot het leven. Het hiernamaals wordt vervangen door het hiernumaals. Hoe gaat Lou om met dit verlies? De almacht en alwetendheid van God balt zich in eerste instantie samen in de Godmens Gillot. Ze wordt door Gillot ingewijd in de theologie en filosofie, maar ook Gillot valt uiteindelijk van zijn voetstuk. Toch is het Gillot geweest die de levenspoort pas echt voor haar opent. Niet lang daarna schrijft ze het 'Levensgebed'. Ze richt zich daarin op de levende werkelijkheid om haar heen. Ze voelt zich als nooit tevoren verbonden met alles wat leeft. De eerbied voor God verplaatst zich naar een eerbied voor het leven zelf! De waarachtigheid van het leven uit zich niet alleen in de schoonheid, maar ook in de verschrikking. Lou onderkent dat iedere smart draaglijk is, zolang de mens in staat is zich er als een strijder tegenover te gedragen. Die strijd moet niet vanuit een dappere grootheid geleverd worden. Het is eerder een list om het te verdragen!

De smart is een van de eerste thema's die Lou in haar leven als filosofe uitwerkt (en vormt nadien de rode draad in haar geestelijke ontwikkeling). Dit wordt allereerst zichtbaar in het 'Levensgebed'. Maar ook besteedt ze in haar *Sententies* veel aandacht aan dit thema. Later neemt Lou zowel het 'Levensgebed' als een aantal aforismen die over de smart gaan op in haar roman *In den strijd om God*: "Hoe vervelender een leven, des te groter de mens, die het weet te adelen." (Salomé, 1979, p.6) Lou spreekt ook wel van een optimisme van de kracht: het meester worden van de smart. In haar autobiografie *Terugblik op mijn leven* beschrijft ze deze werkelijke levenshouding aan de hand van haar ervaringen met Nietzsche, Rilke en Freud: het leven moet niet op de schouders, maar onder de voeten genomen worden, zodat het tot een voetstuk gemaakt kan worden. In de grootheid van de smart ligt soms iets waaraan onze zelfkracht zich omhoog kan trekken: "de smart is het accent op het geluk". (Salomé, 1979, p. 5)

Geraadpleegde literatuur

- Andreas-Salomé, L. (1987). *Friedrich Nietzsche*. Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Andreas-Salomé, L. (1886). *In den strijd om God*. Amsterdam: P.N. van Kampen & Zoon [roman gepubliceerd onder het pseudoniem Henri Lou].
- Andreas-Salomé, L. (1979). *Terugblik op mijn leven*. Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Andreas-Salomé, L. (1978). "An den Schmerz" door Lou Salomé. *Afgeschreven door Friedrich Nietzsche*. Oosterbeek: Bosbespers.
- Andreas-Salomé, L. (1979). *Sententies (Sentenzen)*. Oosterbeek: Bosbespers.
- Baudelaire, C. (2012). *De bloemen van het kwaad*. Amsterdam: Van Oorschot
- Bie, J.P. de & Loosjes, J. (1931). Frederik Willem Nicolaas Hugenholtz. In J. de Bie & J. Loosjes (red.), *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland* (vol. 4, pp. 396-398). 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.
- Boom, J. (2000). De Hollandse kerk. *De Groene Amsterdammer*. Geraadpleegd van <https://www.groene.nl/artikel/de-hollandse-kerk>
- Deleuze, G. (1990). *Nietzsche*. Baarn/Kapellen: Agora/Pelckmans.
- Hugenholtz, P.H. (1879). Aan den Lezer. *Stemmen uit de Vrije Gemeente*, 2, 5-9.
- Hugenholtz, P.H. (1885). In den strijd om God. *Stemmen uit de vrije gemeente*, 8, 127-144.
- Klaasesz., H.J. (1900). Nietzsche. *Vragen van den dag*, 11, 133-135.
- Merks, R. (1979). *Rainer Maria Rilke & Lou Andreas-Salomé*. Oosterbeek: Bosbespers.
- Nietzsche, F. (2011). *Ecce homo*. Amsterdam/Antwerpen: De Arbeiderspers
- Nietzsche, F. (2006). *Nagelaten fragmenten*. Deel 4. Amsterdam: SUN
- Nietzsche, F. (2009). *De vrolijke wetenschap*. Amsterdam: De Arbeiderspers
- Peters, H.F. (2002). *Lou Salomé. Haar scandaleuze leven met Nietzsche, Rilke en Freud*. Amsterdam: Rainbow, Maarten Muntinga.
- Pfeiffer, E. (1970). *Friedrich Nietzsche, Paul Rée [und] Lou von Salomé. Die Dokumente ihrer Begegnung*. Frankfurt Am Main: Insel Verlag.
- Rilke, R.M. (1978). *Duineser Elegien. De Elegieën von Duino*. Baarn: Ambo.
- Rilke, R.M. (1993). *Florentijns Dagboek*. Nijmegen: Sun.

- Rilke, R.M. (2006). *De elegieën van Duino*. Utrecht: IJzer.
- Rilke, R.M. (1951). *Het dagboek van Malte Laurids Brigge*. Amsterdam: Querido.
- Rilke, R.M. (1990). *Auguste Rodin*. Nijmegen: Sun.
- Rilke, R.M. (1988). *Brieven over Cézanne*. Nijmegen: Sun.
- Roiphe, A. (2017). *Het uur van het violet. Grote schrijvers in hun laatste dagen*. Amsterdam: Hollands Diep.
- Ros, M. (1979, 6 april). Aandacht voor Lou Salomé. *NRC Handelsblad*, p.8.
- Safranski, R. (2016). *Nietzsche. Een biografie van zijn denken*. Amsterdam: Olympus.
- Wolf, R. & Wesselius, J.W. (1992). Een onbekende brief van Lou Andreas-Salomé. *Studia Rosenthaliana*, 26(1/2), 149-151.